The Collection of Hindu Law Texts.

Vol. XIX.

THE

NÎTI MAYÛKHA

(Sanskrit Text.)

A TREATISE ON
RULES OF POLITY

BY

BHAṬṬA NÎLAKANṬHA.

EDITED BY

J. R. GHARPURE, B. A., LL. B., (Honours in Law)

Pleader, High Court.

Fellow of the University of Bombay,
Principal Law College, Poona.

First Edition.

1925.

Printed by C. S. Deole at the Bombay Vaibhav Press, Servants of India Society's Home, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay,

and

Published by J. R. Gharpure, at the office of the Collections of Hindu Law Texts, Girgaon, Bombay.

॥ श्रीः ॥

भट्टनीलकण्ठकृतभगवन्तभास्करे

नीतिमयूखः

(पञ्चमः)

स च

जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे, बी. ए., एल्एल्. बी.,
हायकोर्ट वकील, विश्वविद्यालयसदस्यः—मुंबई,
पुण्यपत्तनस्थव्यवहाराश्रमे मुख्याध्यापकः ।

इत्यनेन संशोधितः प्रकाशितश्च ।

प्रथमावृत्तिः

शकाब्दाः १८४६, क्रिस्ताब्दाः १९२५.

मोहमय्या 'मुंबईवैभव' मुद्रणालये 'चिंतामण सखाराम देवळे' इत्यनेन मुद्रित,
'जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे, हायकोर्ट-वकील' इत्यनेन प्रकाशितश्च ।

उपोद्घातः ।

धर्मशास्त्रग्रन्थमालाया अयं कोनत्रिंशो ग्रन्थः प्रकाश्यते । श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिनिबन्धा बहवः प्रमाणग्रन्थाः सन्ति । तत्र बहुषु व्यवहारनिबन्धेषु सत्सु भट्ट-नीलकंठस्य मयूखा आर्यदेशस्य पश्चिमभूभागे विशेषतस्तत्र च श्रीपरशुरामक्षेत्रे गुर्जरदेशे त्वतीव प्रामाण्यतां गताः । राजशासनाधिकारिणोऽपि सामान्येन मिताक्षरामयूखावेव निर्णयेष्वाद्रियन्ते ।

तत्र भट्ट-नीलकण्ठस्थितिदेशकालबोधनाय श्रीकाशीक्षेत्रस्थविद्वच्छिरोमणि-'रानडे उपनामकबालशास्त्री '-लिखितानुसारेण रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मण्डलीकैस्तद्वंशो वर्णितः । स च तथैवात्र वर्ण्यते ।

" पुरा किल दक्षिणदेशे पैठणाख्यग्रामे गोविन्दभट्टो नाम महाविद्वांस्तपस्वी ब्राह्मणपुङ्गव आसीत् । तत्पुत्रो रामेश्वरभट्टनामा श्रीकाशीक्षेत्रे वासार्थं जगाम । तत्र च श्रीराममन्त्रेण सुचिरं भगवन्तं श्रीरामचन्द्रमुपासाञ्चक्रे । परिणतावस्थायां तस्य नारायणभट्टनामा पुत्रो बभूव । स बाल्यप्रभृति शान्त्यादिगुणसंपन्नो महातपस्वी चाभवत् । तदानीमेव यवनैः श्रीविश्वेश्वरप्रासाद उत्सादितः । ततश्च कियता कालेन सर्वस्मिन्भारतवर्षेऽनावृष्टिरजायत । तदा सार्वभौमयवनैर्भट्टनारायणो वृष्ट्यर्थं प्रार्थितः । ततो नारायणभट्टेनाहोरात्राभ्यन्तरे वृष्टिर्भविष्यतीति प्रतिज्ञातं तथैव सर्वपृथिव्यां देवो ववर्ष । तेन सर्वं जगन्ननन्द । सार्वभौमयवनेभ्यो नारायणभट्टेन श्रीविश्वेश्वरप्रासादनिर्माणानुमतिर्याचिता सापि तैर्दत्ता । तदा तेन महाप्रासादं निर्माय श्रीविश्वेश्वरः प्रतिष्ठापितः । तत्तस्य लोकोत्तरं ब्रह्मवर्चसमालोच्यास्तिकजनाः सर्वे परमभक्तिप्रेमबद्धा बभूवुः सर्वैश्च जगद्गुरुरिति महापदवी दत्ता तत्कुलीनानां चाग्रपूजानियमो विहित इतीयं कथा श्रीकाशीक्षेत्रे सुप्रसिद्धा । नारायणभट्टस्य सर्वशास्त्रपारावारीणता विस्थलीसेतुप्रयोगरत्नाद्यनेकग्रन्थनिर्मित्या जगत्प्रसिद्धा वर्तते । किंचाय यावत्तन्निर्मितग्रन्थैरेव श्रौतस्मार्तधर्मरक्षणं जातमित्यपि सुप्रसिद्धम् । वक्ष्यमाणवंशक्रमो नारायणभट्टपुत्ररामकृष्णभट्टकृतज्योतिष्टोमपद्धतिग्रन्थे स्पष्टं लिखितस्तत्रेमौ श्लोकौ—

श्रीमद्दाक्षिणदेशेऽप्रास्य इवासीत्स भट्टगोविन्दः ।
तत्सूनुः श्रीरामेश्वरभट्टोऽभूत्स सर्वविख्यातः ॥ १ ॥
तत्पुत्रः श्रीनारायणभट्टो जयति सूर्यवद्भूमौ ।
तत्सूनू रामकृष्णभट्टो रामैकशरणतां यातः ॥ २ ॥

गोविन्दभट्टरामेश्वरभट्टाभ्यां निर्मिता ग्रन्थास्तज्जीवनसमयश्च साम्प्रतं यथार्थतया नोपलभ्यन्ते । नारायणभट्टस्थितिसमयस्तु साक्षात्तद्धस्तलिखितपुस्तकस्थेभ्योऽङ्केभ्योऽवगम्यते । तत्रैकस्मिन्पुस्तके विक्रमार्के संवत् १६२४ इत्यङ्का लिखिताः । पुस्तकान्तरे च

ऋषिबाणाब्धिभूगण्ये शाके ज्येष्ठे सिते रवौ
चतुर्दश्यां विशाखासु ग्रन्थोऽन्तं समगादयम् ॥
भट्टरामेशपुत्रेण काशीपुर्यां यथामति ।
लिखितः सप्तमोऽध्यायो भाष्ये शबरसत्कृता ॥

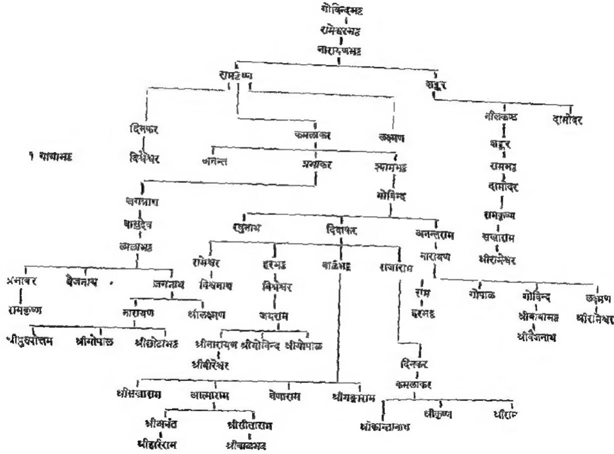
इति श्लोकाभ्यामिमेऽङ्का (१४५७) दर्शिताः । तस्यैव पुस्तकस्य द्वादशाध्यायसमाप्तिपत्रे संवत् १६१२ इत्यङ्का लिखिताः । नारायणभट्टस्य रामकृष्णभट्टशङ्करभट्टशर्माणौ महानिबन्धकारौ सकलशास्त्रपारीणौ द्वौ पुत्रावास्ताम् । तत्र रामकृष्णभट्टकृतग्रन्थेषु महाग्रन्थस्तन्त्रवार्तिकव्याख्या धर्मशास्त्रे तु जीवत्पितृकनिर्णयप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः सन्ति । शङ्करभट्टकृतग्रन्थेषु द्वैतनिर्णयाख्यो महाग्रन्थः सुप्रसिद्धः । मीमांसायामपि कानिचित्प्रकरणान्युपलभ्यन्ते । द्वैतनिर्णयारम्भश्लोकाभ्यामेतन्निर्णीयते । तौ श्लोकौ यथा—

मीमांसासरसीसरोजमकरन्दास्वादनैकव्रतो
हंसः स्वीययशःसिताद्वयमतेरासीद्गुरूणामिधः ।
वाग्देव्यागतमत्सरां श्रियमयं नित्यानुरक्तो भजन्
नो मुञ्चतिमुक्तकं विजयते श्रीभट्टनारायणः ॥
विबुधानन्दसन्दोहहेतवे तत्तनूद्भवः ।
मीमांसाद्वैतसाम्राज्यनीतिज्ञो भट्टशङ्करः ॥

शङ्करभट्टस्य पुत्रौ द्वौ । नीलकण्ठभट्टो दामोदरभट्टश्च । तत्राद्यो महानिबन्धकारो दानमयूखादीनां द्वादशानां मयूखानां कर्ता । द्वितीयश्च द्वैतनिर्णयपरिशिष्टकार इति द्वैतनिर्णयसंयद्वत्ताप्रदानिकप्रकरणादवगम्यते । नीलकण्ठपुत्रः शङ्करभट्टस्तत्कृता व्रतार्कप्रभृतयो ग्रन्था द्वादशार्कान्तनामान उत्तमनिबन्धाः सन्ति । रामकृष्णभट्टस्य दिनकरभट्ट–कमलाकरभट्ट–लक्ष्मणभट्टाख्यास्त्रयः पुत्रा बभूवुस्तत्र दिनकरभट्टेन कृता उद्योतशान्तिसारादिग्रन्थाः प्रसिद्धाः । दिनकरभट्टस्यैव क्वचिद्ग्रन्थे दिवाकरभट्ट इति नाम्ना व्यवहारः । दिनकरभट्टस्य पुत्रो विश्वेश्वरभट्टस्तस्यैव गागाभट्ट इति नामान्तरम् । अनेन भट्टचिन्तामणिप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः कृताः । कमलाकरभट्टस्य निर्णयसिन्धुप्रभृतयो ग्रन्था बहुतरमेव प्रसिद्धा भाव्याश्च सन्ति । तस्य च स्थितिसमयो निर्णयसिन्धुग्रन्थस्यान्तिमश्लोकेन स्पष्टीभवति । स तथा—

वसुऋतुऋतुभूमिते (१६६८) गतेऽब्दे नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।
तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ इति

कमलाकरस्य पुत्रोऽनन्तभट्टस्तेन श्रीरामकल्पद्रुमप्रभृतयः पद्धतिग्रन्था बहवः कृताः । लक्ष्मणभट्टनिर्मिता आचाररत्नप्रभृतयो ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति । एवमग्रेऽप्यस्मिन्कुले महामहाविद्वांसस्तपस्विनः सत्पुरुषा उत्पन्नास्तेषामपि कीर्तिर्दिगन्तेषु विख्याताऽस्ति । तेषां प्रदर्शनायायं वंशवृक्षो लिखितस्तत्र ये साम्प्रतं वर्तन्ते तेषां नामसु प्रथमं श्रीशब्दः प्रयुक्तः ॥ ”

गोविन्दभट्ट
रामेश्वरभट्ट
नारायणभट्ट
रामकृष्ण
शङ्कर
दिनकर
कमलाकर
लक्ष्मण
नीलकण्ठ
दामोदर
१ गागाभट्ट
विश्वेश्वर
अनन्त
प्रभाकर
श्यामभट्ट
शङ्कर
रामभट्ट
दामोदर
गोविन्द
रामकृष्ण
सखाराम
श्रीरामेश्वर
जगन्नाथ
वासुदेव
बाळभट्ट
रघुनाथ
दिवाकर
अनन्तराम
नारायण
रामेश्वर
हरभट्ट
बाळभट्ट
राजाराम
प्रभाकर
वैजनाथ
जगन्नाथ
विश्वनाथ
विश्वेश्वर
राम
गोपाळ
गोविन्द
लक्ष्मण
रामकृष्ण
नारायण
श्रीलक्ष्मण
जयराम
हरभट्ट
श्रीरामेश्वर
श्रीवैजनाथ
श्रीपुरुषोत्तम
श्रीगोपाळ
श्रीछोटाभट्ट
श्रीनारायण
श्रीगोविन्द
श्रीगोपाळ
श्रीवीरेश्वर
दिनकर
कमलाकर
श्रीसखाराम
आत्माराम
वेणाराम
श्रीगङ्गाराम
श्रीकान्तानाथ
श्रीकृष्ण
श्रीराम
श्रीअनंत
श्रीसीताराम
श्रीहरिराम
श्रीबाळभट्ट

अत्र यानि पुस्तकानि यैश्च सुमनस्कतया प्रेषितानि तेषां नामादीनि संज्ञाश्च प्रकाश्यन्ते। तद्यथा

अ—डेक्कन कॉलेज संग्रहात्प्राप्तं १३४ अनुक्रमांकेन चिह्नितम्.

ब—	,,	,,	१३५	,,	,,
क—	,,	,,	२९७	,,	,,
ग—	,,	,,	२३३	,,	,,
ड—	,,	,,	८८	,,	,,
ध—	,,	,,	२९५	,,	,,

न—सतपुरात् श्रीमद्वाळाचार्यगजेंद्रगडकर इत्येतैः प्रेषितं ।

र—मुंबई रॉयल एशिआटिक सोसायटीतः प्राप्तम् ।

ह—आनन्दाश्रमसंग्रहादानीतम् । ३७१४ इत्यनुक्रमांकेन चिह्नितम् ।

य—श्री सरदारविंचूरकर इत्येतेषां संग्रहात्प्राप्तम् १६१ ,, ,,

क्ष—फर्ग्युसन कॉलेज मंडलीकविभागात्प्राप्तम् ।

ज्ञ—श्री वाराणस्यां शिलायां मुद्रितं ।

परमुपकृतं नो यैरेतानि दत्तानीति शं ।

जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे

विषयानुक्रमणिका ।

॥ अथ नीतिमयूखः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः । श्रीहरिः[1] शरणम् ।

देवर्षिरक्षःसंघानामवाङ्मनसगोचरम् । प्रत्यक्षमपि तद्धाम सर्वदा समुपास्महे ॥ १ ॥
विरोधिमार्गद्वयदर्शनार्थं[2] द्वेधा बभूवात्र परः पुमान्यः ।
श्रीशंकरो भट्ट इहैकरूपो मीमांसकाद्वैतगुरुश्चकार ॥ २ ॥
पितुः साहित्यसंसिद्धिहेतुमुक्त्वाऽथ तत्सुतः । नीलकंठः[3] प्रकुरुते राजनीतिं नृपाहृतां ॥ ३ ॥

तत्र राजशब्दः क्षत्रियमात्रे शक्तो न राज्ययोगिनि । अभिषेकोत्तरभाविराज्ययोगात् प्रागपि राजानमभिषिंचेदित्यादेः शास्त्रीयप्रयोगस्य क्षत्रियमात्रेऽपि सद्भावादिति निरणायि षष्ठाधिकरणे । तस्य च विधिवदभिषिक्तस्य प्रजापालनं धर्म इत्याह मनुः (७।२)
" ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि । सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणं ॥ "
ब्राह्मसंस्कारो ब्राह्मणैः कृतोऽभिषेकः । अभिषेकविधिश्च विष्णुधर्मोत्तरे
" इति संभृतसंभारो राज्ञः सांवत्सरस्ततः । कालेऽभिषेचनं कुर्यात्तं कालं कथयामि ते ॥ "
सांवत्सरो ज्योतिर्वित् । " मृते राज्ञि न कालस्य नियमोऽत्र विधीयते ॥
" तत्रास्य स्नपनं कार्यं विधिवत्तिलसर्षपैः । घोषयित्वा जयं चास्य सांवत्सरपुरोहितौ " ॥
" अभ्यासनोपविष्टस्य दर्शयेतां जनं शनैः ॥
" स घोषयित्वा तु जनं मुक्त्वा बंधनगारततः । अभयं घोषयित्वा तु कालाकांक्षी ततो भवेत् ॥ "
अत्र यदा पूर्वराजनि मृतेऽन्योऽभिषिच्यते तदाऽसौ तिलसर्षपस्नानाद्यभयघोषांते कृतेऽभ्यासनस्थः प्रजाः पालयन्नभिषेककालमाकांक्षेत् । प्राप्तकाले चात्मानमभिषेचयेत् । यदा तु पूर्वराजनि जीवत्येव कारणांतरादन्योऽभिषिच्यते तदा कालप्रतीक्षामकृत्वा काल एवाभिषेकः कार्यः । तमेव कालमाह
" नाभिषेच्यो नृपश्चैत्रे नाधिमासे च भार्गव । न प्रसुप्ते तथा विष्णौ विशेषात्प्रावृषि द्विज ॥ "
प्रावृषो विशेषतो निषेधोऽतो तद्भिन्नविष्णुशयनकालाभ्यनुज्ञानार्थः ।
" सौ[4] च भौमदिने राम चतुर्थ्यां च तथैव च । नवम्यां नाभिषेकव्यश्चतुर्दश्यां च भार्गव ॥
" ध्रुवाणि वैष्णवं शाक्रं दस्रपुष्यौ तथैव च । नक्षत्राणि प्रशस्यंते भूमिपालाभिषेचने ॥ "
वैष्णवं श्रवणः । शाक्रं ज्येष्ठा । दास्रमश्विनी ।

---

१ र-श्रीहरिः; ख-श्रीहरिशरणम्; टनर्दयरअढ-शरणं; च-नर्मदायै नमः । शरणं देवर्षि० । २ एतच्छ्लोकत्रयं क्ष-पुस्तके नास्ति । तत्र चतुर्दशश्लोका ग्रंथपूर्वं दत्ताः । चतुर्दशम-श्लोकानंतरं ' तत्र राजशब्द ' इति प्रस्तावः । ३ अनरईकघपटकत्र-र्णं । ४ कव-इहैकरूपो । ५ कघअवनवयईट-सौहित्य । ६ ढ धुना भूने । ७ घअनटईय-शास्त्रप्रयोगस्य ८ कघअवनटईयपद-ब्रह्मसंस्कारो । ९ कघरअनईटय-नु, पध-नु । १० चनपप-स्नानं । ११ घअघनईटय-तौ । १२ कपईयटर-नं, प-नैः । १३ घवन-घोषान्ते ऽभ्यासनस्थः । १४ बन-कांक्षेत् । १५ अरई-प्रतीक्षणमकृत्वा; टय-प्रतीक्षां अकृत्वा, नघ-दगं, ब-प्रतीक्षणमकृत्वा । १६ अबनकघटर्थई-प्रवृषो । १७ अवनघटयई-नव.

" कार्या पौरंदरी शांति प्रागेवास्य पुरोधसा " । पौरंदरी ऐंद्री । सा च वक्ष्यते
" प्रागेऽभिषेकदिवसे सोपवास. पुरोहित. । सितमाल्योपवीतश्च सर्वाभरणभूषित ॥
" वेदिमुल्लिख्य मंत्रेण हुत्वा च विधिवत्तत । शर्मवर्मगण चैव तथा स्वस्त्ययनं गण ॥
" आयुष्यमभय चैव तथैव चापराजितम् " । एते पंचगणा अग्रे वक्ष्यंते ।
" सपातवत कलश तथा कुर्याच्च कांचनम् ।
" वन्हेर्दक्षिणपार्श्वस्थ श्वेतचंदनभूषित । श्वेतानुलेपन स्रग्वी सर्वाभरणभूषित ॥
" आसनस्थ सुख पश्येन्निमित्तानि हुताशने ।
" पश्येयुरन्ये च तथा नृसिंहा दैवज्ञवाक्य निपुण च भूय ।
" सांवत्सरस्याथ सदस्यमुख्यः सदस्यमुख्यस्य पुरोहितश्च ॥
" प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्त जांबूनदप्रभ । रथौघमेघनिर्घोषो विधूमश्च हुताशन ॥
" अनुलोमः सुगंधश्च स्वस्तिकाकारसंनिभ । वर्द्धमानाकृतिश्चैव नंद्यावर्तनिभस्तथा ॥
स्वस्तिक वर्द्धमान । नंद्य वर्त्ती राजगृहभेद ।
" प्रसक्तार्चिर्महाज्वाल स्फुलिंगरहितो हित । स्वाहावसाने ज्वलन स्वयदेवमुख हवि ॥
"यदा भुक्त महाभाग तदा राज्ञः हित वदेत् । हविश्च यत्र वन्हौ न स्याच्छिमिछिमायित ।"
शब्दानुकरणमात्रमेतत ।
" न व्रजेयुश्च मध्येन मार्जारमृगपक्षिण । पिपीलिकाश्च धर्मज्ञ तदा कुर्याज्जय नृपे ॥
" अगहागदिलाभे तु वन्हे राज्ञो जय वदेत् । तथैव च जय ब्रूयात्प्रस्तरस्याप्यदाहिनि ॥
" इन्द्र ? मारभद्र न शमकाल पुरोहित । अद्री तु स्वेच्छया स्नात पुनर्भूमिभि समारभेत् ॥ "
अत्र प्रयोग वक्ष्यते । पुनर्मूद्भिरिति क्वचित्पाठ ।
" वल्मीकमृदा शिरस्सु मूर्धान शोधयेन्नृप । वल्मीकाग्रमृदा कर्णौ वदन केशवालयात् ॥
" इन्द्रालयमृदा ग्रीवां हृदय तु नृपाजिरात् । करिदंतो मृत्तमृदा दक्षिण तु तथा भुज ॥
" सरोमृदा तथा पृष्ठ उदर सगमान्मृदा । नदीकूलद्वयमृदा पार्श्वौ संशोधयत्तथा ॥
" वेश्याद्वारमृदा राज्ञ कटिशौच विधीयते । यज्ञस्थानात्तथैवोरू गोस्थानाज्जानुनी तथा ॥
" अश्वस्थानात्तथा जंघे राज्ञ शोधयेद् बुध । रथचक्राङ्कितमृदा तथैव चरणद्वय ॥
तथैव च करद्वयमिति क्वचित्पाठ । " मूर्द्धान पार्थिव स्यात्पंचगव्यजलेन तु ।
" ततो भद्रासनगत मुख्यामात्यचतुष्टयं । बलप्रधानं भूपालमभिषिंचेद्यथाविधि ।
" पूर्वतो हेमकुंभेन घृतपूर्णेन वाडव " ॥ वाडवो विप्र । " दक्षिणे क्षीरपूर्णेन रौप्यकुंभेन क्षत्रिय " ॥
" दध्ना च ताम्रकुंभेन वैश्य पश्चिमतो द्विज । माहेयेन जलेनोदक् शूद्रामात्योऽभिषेचयेत् ॥
माहेयं गोशृंगपुच्छसबंधि ।
" ततोऽभिषेक नृपते बह्वृचप्रवरो द्विज । कौबेर्यां मधुना राम छंदोगोऽथ कुशोदके ॥
" सपातवत कलशं तथादाय पुरोहितः । विधाय वन्हिरक्षां तु सदस्येषु यथाविधि ॥

---

१ घनघरअ–विधानैः । २ करअयट– ... पुरोहितश्च, ई–सदस्यमुख्य ... ।४ ... –भागा । ६ कमअरन ।
। यदा–भटयअयणपक–सदस्य मुख्य परअटय

यन्हिं रक्षध्वमिति प्रेष्येत्यर्थः ।
" राजसूयाभिषेके तु ये मंत्राः परिकीर्तिताः । तैस्तु दद्यान्महाभाग ब्राह्मणानां स्वरेण तु ॥
ते च मंत्राः प्रयोगे ज्ञेयाः ।
" ततः पुरोहितो गच्छेद्वेदिमूले तदैव तु । विभूषितं तु राजानं संस्थितं भद्र आसने ॥ "
भद्रासनलक्षणं देवीपुराणे
" हैमं च राजतं ताम्रं क्षीरिवृक्षमयं च वा । भद्रासनं धं कर्तव्यं सार्द्धहस्तसमुच्छ्रितम् ॥
" सपादहस्तमानं च राज्ञो मांडलिकांतराद् ॥ "

वराहसंहितायां
" त्रिविधस्तस्योच्छ्रायो हस्तः पादाधिकोर्द्धयुकश्च । मांडलिकानंतरजितसमस्तराज्यार्थिनां शुभदः ॥ "

विष्णुधर्मोत्तरे
" शतच्छिद्रेण पात्रेण सौवर्णेन यथाविधि । अभिषिंचेत धर्मज्ञः सम्यग्वेदविशारदः ॥
" या ओषधीरोषधिभिः श्रुताभिः सुसमाहितः । रथे तिष्ठेति गंधैश्च आवब्रह्मन् ब्राह्मणेति च ॥
" बीजैः पुष्पैस्तथाक्षीनं याःपुष्पवतीति च । तेनैव चैव मंत्रेण फलैस्तमभिषेचयेत् ॥
" आशुःशिशान इत्येवं सर्वरत्नैश्च भार्गव । ये देवाः पुरः सदेति कुशाद्भिः परिमार्जयेत् ॥
" ऋग्वेदवित्ततो राज्ञो रोचनया यथाविधि । मूर्द्धानं च तथा कंठं गंधद्वारेति संस्पृशेत् ॥
" ततो ब्राह्मणमुख्याश्च क्षत्रियाश्च विशस्तथा । शूद्राश्चावरमुख्याश्च नानातीर्थसमुद्भवैः ॥
" नादेयैः सारसैः कौपैर्नानाकलशसंस्थितैः । चतुःसागरजैर्लाभादलाभे द्विजकल्पितैः ॥
" गंगायमुनयोश्चैव निर्झरैश्च तथाऽद्रिजैः । छत्रपाणिर्भवेत्कश्चित्केचिच्चामरपाणयः ॥
" अमात्यमुख्यास्तत्काले केचिद्वेत्रधरास्तथा ॥
" शंखभेरीनिनादेन वंदिनां निस्वनेन च । गीतवादित्रघोषेण द्विजकोलाहलेन च ॥
" राजानमभिषिंचेयुः समेत्य सहिता जनाः । सर्वलोकाभिषिक्तस्य संमिश्रजलसंयुतं ॥
" सर्वौषधियुतं पुण्यं सर्वगंधयुतं तथा । रत्नबीजसमायुक्तं फलपुष्पसमन्वितं ॥
" पूजितं सितसूत्रेण वेष्टितंग्रीवमेव च । इवेतवस्त्रावकीर्तैश्च संवीतं शुचिभूषितं ॥ "
पत्रावकर्तैश्चेति क्वचित्पाठः । विल्वपत्रकुंदादिपुष्पक्रमलायाकारतया कर्तितवस्त्रैरिति तदर्थः ॥
" क्षीरवृक्षकृतनालं सुदृढं कांचनं नवं । आदाय कलशं राज्ञः स्वयं सांवत्सरस्तदा ।
" मंत्रावसाने कलशं दद्याद्भृगुकुलोद्वह " । मंत्रः अर्हायुरायुर्धर्त्रं शतं वर्षाणि सुरास्त्वामित्याशाः ।
दद्यादभिषिंचेत् ।
" ततः पश्येन्मुखं राजा दर्पणं वाऽथ सर्पिषि । सोऽपीप. सितवस्त्रश्च मंगलालंभनं ततः ॥
" ततः संपूजयेद्विष्णुं ब्राह्मणांश्च समर्चयेत् । राजा द्वौ चार्चयेत्तत्र सांवत्सरपुरोहितौ ॥
" मधुपर्केण धर्मज्ञस्ततस्तस्य स दैववित् । पट्टबंधं प्रकुर्वीत ततस्तस्य च बंधनम् ॥ "

पट्टलक्षणं तु देवीपुराणे
" सर्वस्नानमलंकारं रोचनाढ्यं च पट्टकं । वृद्धया अंगुलमंगुल्यायत्ताविंशैरंगुलावधि ॥

---

१ अघकधनर-धानं, ह-धीनं । २ अघवनरई-पभेयुः । ३ अघजधरटन-वेष्टितं । ४ ह-धी-रघ-नडांश्च, हट-नडांश्च । ५ घन पट्टबंधदशुगः ।

" वृत्तं वा चतुरस्रं वा पद्मकत्रिकगर्भितं । वत्सेशपद्मगत्येभगोवत्स्वस्तिकविनायकैः ॥
"श्रीश्रीवृक्षवराहेण स्वामिदेवीशुभान्वितम्" अयंगुलं । सप्तांगुलं एकांगुल्या सहितमष्टांगुलमित्यर्थः।¹

ततः आषड्विंशदंगुलं सप्तसप्तांगुलवृद्धिर्वा तेनाष्टौ पंचदश द्वाविंशतिरेकोनत्रिंशत्षट्त्रिंशदंगुलानि दैर्घ्यं । दैर्घ्यार्द्धेन मध्ये विस्तारः । तदर्द्धेनांतयोः । स च वृत्तायतश्चतुरस्रायतो वा । पद्मत्रिकं पद्मत्रयं । वत्सः श्रीवत्सः । ईशः शिवः । इभगोवृषदेहं गर्भमुखं । वराहेभोऽप्येवं । केवलयोर्गजवृषयोर्विश्वकर्मणा निषेधात् । वाराहग्रामपि मध्यविस्तारमुक्त्वा
" सर्वे द्विगुणायामा मध्यार्द्धेन पार्श्वविस्ताराः । सर्वे विशुद्धकांचननिर्मिताः श्रेयसो वृद्ध्यै ॥
" पंचशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजराजमहिष्योः एकशिखः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विनाशिखया ॥

विश्वकर्मापि

" व्याघ्रव्यालगजाः सिंहा अश्वोष्ट्रौ महिषो वृषः । भूषणेषु त्यजेद्दष्टौ यदीच्छेद्दीर्घजीवितं ॥
" वनेचरा जलचराः कृमिकीटपतंगकाः । न तानामरणे कुर्याद्यदीच्छेज्जीवितं चिरं ॥ "
एवं पट्टबंधानंतरं कार्यमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे

" ततः स बद्धमुकुटः काले पूर्वं यथोदिते । परार्द्ध्यास्तरणोपेते मंचे बद्धोत्तरच्छदे ॥
" ध्रुवा द्यौरिति मंत्रेण सोपवेश्यः पुरोधसा । वृषस्य वृषदंशस्य द्वीपिनश्च भृगूद्वह ॥
" तेषामुपरि सिंहस्य व्याघ्रस्य च ततः परं ² " । वृषदंशो मार्जारः । द्वीपी द्वीपांतरगतो व्याघ्र इति तातचरणाः । तरक्षुरिति केचित् । " तत्रोपविष्टस्य तदा प्रतीहारः प्रदर्शयेत् ॥
" अमात्यांश्च ततः पौरान्नैगमांश्चापणेश्वरान् । तथा प्रकृतयश्चान्या यथावदनुपूर्वशः ॥
" ततोऽम्बरवस्त्रैस्तुरंगकनकोत्तमैः । गोजाविगृहदानैश्च सांवत्सरपुरोहितौ ॥
" पूजयित्वा ततः पश्चात्पूजयेद्ब्राह्मणत्रयं । अनेनैव विधानेन येन राजाऽभिषेचितः ॥
" ततः सदस्यान्संपूज्य सांवत्सरपुरोधसः । ततो ब्राह्मणमुख्यानां पूजनं तु समाचरेत् ॥
" गोवस्त्रतिलरूप्यान्नफलकांचनगोरसैः । मोदकैः श्वेतपुष्पैश्च महादानैश्च सुव्रत ॥
" मंगलालंभनं कृत्वा गृहीत्वा सशरं धनुः । वह्निं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य तथा गुरून् ॥
" पृष्ठतो वृषमालभ्य गां सवत्सां च पार्थिवः ³ । पूजयित्वा तु तुरगं मंत्रितं चाभिषेचितं ॥
" तमारुह्य ततो नागं पूजयेच्चाभिषेचितं । मंत्रितं दक्षिणे कर्णे स्वयं दैवविदा ततः ⁴ ॥
" आरुह्य राजमार्गेण स्वपुरं तु परिभ्रमेत् । मुख्यामात्यैः ससामंतैः सांवत्सरपुरोहितैः ॥
" सहितः कुंजरारूढैरभिगच्छेच्च देवताः । तासां संपूजनं कृत्वा नगरं याति वेष्टितः ॥
" प्रविश्यांतर्गृहं राजा प्रहृष्टनरवाहनः । दानमानादिसत्कारैर्गृहीयात्प्रकृतीस्ततः ॥
" संपूजितांस्तांश्च विसर्जयित्वा गृहे स्वके स्यान्मुदितो महात्मा ।
" विधानमेतत्समवाप्य राजा कृत्स्नां तु धात्रीं वशगां विदध्यादिति " ॥

संक्षेपस्तु गोपथब्राह्मणे " अथ राज्ञोऽभिषेकविधिं व्याख्यास्यामो बिल्वप्रभृतीन्संभारान्संभृत्य षोडश कलशान् षोडश बिल्वानि वल्मीकस्य च मृत्तिकां सर्वान्नं सर्वरसान्सर्वबीजानि । तत्र चत्वारः सौवर्णाश्चत्वारो राजताश्चत्वारस्ताम्राश्चत्वारो मृन्मयास्तान् ह्रदे सरसि वोर्ध्वस्रुतो नामैनाम इत्युदकेन पूरयित्वा वेदिपृष्ठे संस्थाप्य कुंभे बिल्वमेकैकं दद्यात्सर्वान्नं सर्व-

---

१ ङ-अग । २ अत परं घ-पुस्तकारम्भ (५ पृष्ठम्) । ३ ङ-पार्थिवः ४ घकनवदय-दैवविदा

रसान्सर्वबीजानि च प्रक्षिप्योमयैरपराजितैरायुष्यैः स्वस्त्ययनैः सौवर्णेषु संपातान्संश्राव्यैः संसिक्तीयैश्च राजतेषु भैषज्यैरंहोमुचैस्ताम्रेषु संवेशसंवर्गाभ्यां तातीयैः प्राणसूक्तेन च मृन्मयेषु ततस्तान्कलशान्गृहीत्वा स्तौत्रियैः पवित्रियैरभिष्टुयै राजानमभिषिंचेत् । भूमिमिंद्रियं च वर्द्धय क्षत्रियं म इति सिंहासनमारूढमभिमंत्रयेद् । एवमभिषिक्तस्तु रसान्प्राश्नीयाद्विप्रेभ्यश्च दद्याद्गोसहस्रं सदस्येभ्यः कर्त्रे ग्रामवरं विपुलं यशः प्राप्नोति भुंक्ते धरां जितशत्रुः सदा भवेदिति " ॥ अन्नं तंडुलादि यदुप्तं न प्ररोहति । बीजं प्ररोहार्हं व्रीह्यादि । ऊर्ध्वं स्रुक् मुखं येषां ते ऊर्ध्वस्रुतः । नामैनाम अभयापराजितायाः मंत्राः प्रयोगे वक्ष्यन्ते । अत्र बहुवचने त्रयस्त्रयो ग्राह्याः कपिंजलन्यायात् । संवर्त्तसंवेशप्राणसूक्तेष्वेकैक एवेति तातचरणाः ।

अथ प्रयोगः

तत्र यदा पूर्वराजनि मृतेऽन्योऽभिषिच्यते तदा सांवत्सरपुरोहितौ तं नित्यस्नानप्रकारेण तिलसर्षपैः संस्नाप्य राष्ट्रेऽयं राजेति तस्य जयमुद्घोष्य पूर्वराजासनाद्रासनांतर उपवेश्य मंत्र्यादिकं नगरजनांश्च दर्शयेतां । राजा च तान्सत्कृत्य कारागृहनिगडबद्धान् मुक्त्वाऽभयं दत्वा तदासनस्थ एव राज्यं कुर्वन्कालं प्रतीक्षेत । प्राप्ते चाभिषेककाले आत्मानमभिषेचयेत् ।

पूर्वस्मिन्राजनि जीवति कारणांतरेणान्याभिषेके तु न कालप्रतीक्षांतो विधिः । किं त्वभिषेककालेऽभिषेक एव । अभिषेकदिनात्पूर्वमेवं कस्मिंश्चिच्छुभादिने पुरोधा ऐंद्रीं शांतिं कुर्यात् । सा चैवं ।

अथैंद्री शांतिः

पुरोधाः सुदिने मासपक्षाद्युल्लिख्य करिष्यमाणराज्याभिषेकांगतया ऐंद्रीशांतिं करिष्य इति संकल्प्य गणेशपूजास्वस्तिवाचनार्त्विग्वरणानि कुंडलांगुलीयकवासआदिभिस्तत्पूजां च कुर्यात् । ततः अव्यसश्च व्यचसश्च बिलं विष्यामि मायया । ताभ्यामुद्धृत्य वेदमथ कर्माणि कृण्महे । प्रयच्छ परशुं त्वरया हरोष महिष त इति दात्रं गृण्हाति । ओषधीर्हातुपर्वामिति मूलाद्युपरि बर्हिर्लुनाति । ॐ ग्रीष्मस्ते भूमे वर्षाणि शरद्धेमंतः शिशिरो वसंतः । ऋतवस्तेविहिताहायनीरहोरात्रे पृथिवी नो दुहानामिति भूत्रमुपस्थाय । विमिमीष्व पयस्वतीं घृताचीं देवान्यं धेनुरपस्पृगेषा । इंद्रः सोमं पितुरक्षेमो अग्निः प्रतौतु विमृधोनुदस्वेति द्वादशांगुलां शमीसमिधमनुमंत्रयते । अथ वेदिः । सा च—षट्समिदायता पूर्वपश्चिमयोः । पश्चिमदिशि चतुःसमिद्विस्तारा पूर्वपश्चिमयोः प्रत्येकं समिद्द्वयं त्यक्त्वा मध्यभागे दक्षिणोत्तरयोः प्रत्येकमर्द्धसमित्त्यागेन समित्त्रयविस्तारात्रे संनमनक्रमेण सार्द्धसमित्त्रयविस्तारा । तन्मध्ये पश्चिमतः समित्त्रयं पूर्वतः समिन्मात्रं त्यक्त्वा समिद्द्वयचतुरस्रा उत्तरवेदिः । सा च कुंडात्मिका स्थंडिलात्मिका वा । उत्तरवेदितः प्राच्या दक्षिणोत्तरयोश्च वेदितोर्द्धसमिन्मितैव भूमिस्तिष्ठति । तत ईशानकोणात्प्रदक्षिणक्रमेण वालुकया तूष्णीं महावेदिं सामरेखां कुर्यात् । ततः ' ॐ बृहस्पते

१ ङ मेरुग्रवे. । २ दई पुषैः; कधनवद्यट–दुषैः । ३ कधचटथअनरई–तत्र । ४ कथच-अघयरईक्षटप–पूर्वस्मिन्कस्मिञ्छुभदिने । ५ अबकधनर–र्द्री । ६ घ–मि । ७ ङ–धा ।

परिगृहाण वेदिं सुगावो देवा सदनानि सतु । अस्था बर्हि प्रथता साध्वतरांहिंसाण पृथिवी देवी दे॰यस्तु ’ इति रेखा त्रिरनुमन्त्रयेत् । तत प्रथम महावेदिमध्ये । ‘ श्रीघास्ते भूमे वर्षाणि शरद्धेमत शिशिरो वसत । ऋतवस्ते विहायनीरहोरात्रे पृथवि नो दुहाना । यत्ते भूमे विखनामि क्षिप्र तदपि रोहतु । मा ते ममविमृग्वरिमा ते हृदयमर्पिप ’ इति भूमिखनन । तत ‘ ॐ यत्त ऊन तत्त आपूरयाति प्रजापति प्रथमजा ऋतस्येति ’ खनितपूरण । तत ‘ ॐ त्वमस्या वपनीजनानामदिति कामदुघापप्रथानेति ’ वालुकाभिर्महावेदिं पूरयति । पुन कुद्दालिकां स्थंडिलात्मिकां वोत्तरवेदिं परिमाय पूर्ववद्रेखा कृत्वा ‘ बृहस्पते परिगृहाणेति ’ मन्त्रेण त्रीन्वारा॰स॰स्पृश्य पूर्ववदनुमन्त्रयत् । तत ‘ असबाध बध्यतो मानवाना यस्या उद्वत प्रवत सम बहु नानावीर्या अ॰षधीर्या बिभर्ति पृथिवी न प्रथता राध्यता न ’ इत्युत्तरवेद्या वालुका विस्तारयति । ततो ‘ यस्य श्वतस्र प्रदिश पृथि॰या यस्यामन्न कृष्टय सबभूवु । या बिभर्ति बहुधा प्राणदे॰त्सा नो भूमिर्गोष्वऽप्यन्ये दधात्विति ’ वालुकाभिर्वेदिं चतुरस्रा करोति । ततो ‘ देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहु॰या पूष्णो हस्ता॰यां प्रसूत प्रशिला परिगृण्हामी त्यनेन लेखनीं गृण्हाति । तत ‘ इन्द्र सीतां निगृण्हातु ता पूषाऽभिरक्षतु । सा न पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समामि’-त्युत्तरवेद्यां आग्नेयकोणादारभ्य वामावर्तेन चतुर्दिक्षु लेखा कृत्वा पुनराग्नेयकोणादारभ्य ईशान कोणपर्यंत पूर्वत उल्लि॰य त॰म॰ येऽपि पुर्ताग्रास्तिस्रो लेखा करोति । अथ तस्यां व्रीहियवौ तूष्णीं विकीर्य ‘ वेदेण भूमि पृथिवी वृता वृता । सा नो ददातु भद्रया श्रिये धामनि ’ इत्यनेन समीक्ष्य ‘ ॐ यस्यामन्न व्रीहयवौ यस्या इमा पचकृष्टय । भूम्यै पर्ज॰यप॰यै नमोऽस्तु वर्षमेघसे ’ इति मुन नवा ‘ ॐ त्वामग्ने भगवो निषत्तामागिरस सदनश्रेय एव हि । विश्वकर्मा पुर एतु प्रजान धिष्ण्य पथानमनु त दिशास्ते । भद्र पथामनुते दिशाम । श्रेय पथामनु ते दिशाम । स्वस्ति पथामनु ते दिशाम ’ इत्यग्निसंनिधापन । ततो ‘ भद्रा भव श्रेयो भव स्वस्त्यो भवेति ’ व्रीहियवौ कांस्यादिपात्रस्थ एवाग्नौ प्रक्षिप्य ‘ ॐ विश्वभरा वसुधीनी प्रतिष्ठा हिर वक्षा जगतो निवशनी । वैश्वानर बिभ्रती भूमिराग्निमिंद्रऋषभा द्रविणे नो दधात्वि’त्युत्तरवेद्यामग्नि स्थापयति । ‘ममाग्ने वचा वि हवेष्वस्तु वयम्वेंधानास्त॰व पुषेम । मह्य नमतां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेमेति ’ समिद्वय जुहुयात् । एव प्रतग्रहणात कृत्वा ‘ तेन त्वा ब्रनपत ’ इत्येकां समिध स्वाहाकारवर्जं हुत्वाऽग्नेरीशानभागे सौवर्ण रौप्य ताम्रं वा जलपूर्णं गधसर्वौषधिदूर्वापचपल्लवपच त्वक्पचमव्यपचामृतसप्तमृत्तिकापुष्पफलपचरत्नसुवर्णं शकलत्रासोयुत कलशमक्षतेषु सस्थाप्य तदुपरि अग्रे पुरस्ताद्द्रोचर्ममात्र गोमयेन पलिप्य तद्हतेनोदग्दशेन वाससा सछाद्य तदुपर्यष्टदल पद्ममालिख्य तत्र वा पलतदर्धेतदर्धसुवर्णनिर्मितमिंद्रं सस्थाप्य राजोपचारे पूजयेत । तत्रेमा आप इति स्नान । मधुपर्ककुंडलांगुलीयकाद्याभरणछत्रचामरध्वजपताकादी॰यर्पयेत् । त्रातारमिंद्रमिति पुष्पांजलि । ततस्तूष्णीं पवित्रे कृत्वा विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति प्रथम पवित्राभ्यामिध्मप्रोक्षण विष्णोर्मनसा पूतमसीनि द्वितीयम् ।

१ कधनअश्वरथ-पृथिवी॰व्यन्तु । २ अनभ्यधन भर्वि ।

देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण त्वा पवित्रेण शतधारेण सहस्रधारेण सुप्वोत्पुनामीति तृतीयं । चतुर्थं तूष्णीं । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यनेनेध्मसंनिधापनं । अथेध्ममादाय '१ॐ अग्निर्भूम्यामोषधीष्वग्निमापो बिभ्रत्यग्निरश्मसु । अग्निरंतः पुरुषेषु गोष्वश्वेष्वग्नयः ॥१॥ अग्निर्दिव्य आपतत्यग्नेर्देवस्योर्वंतरिक्षं । अग्निमर्त्तास इंधते हव्यवाहं घृतप्रियं ॥ २ ॥ अग्निवासाः पृथिव्यसितज्ञोस्त्विषीमंतं संशितमाकृणोतु । भूम्यां देवेभ्यो ददति यज्ञं हव्यमरंकृतं । भूम्यां मनुष्या जीवंति स्वधयान्नेन मर्त्याः । सा नो भूमिः प्राणमायुर्दधातु जरदष्टिं पृथिवीमाकृणोतु ॥ ३ ॥ एतमिध्मं समाहितं जुषाणो अग्ने प्रतिहर्य होमैः । तस्मिन्विधेम सुमतिं स्वस्ति प्रजां चक्षुः पशून् समिद्धे जातवेदसि ब्रह्मणः ॥ ४ ॥ अस्मै क्षत्राणि धारयंतमग्ने युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येन । दीदिह्यस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं प्रेम वोचो हविर्दां देवतासु ॥ ५ ॥ एभिः पंचभिर्मंत्रैर्जुहोति । ततः त्वं भूमिमत्येष्योजसा त्वं वेद्यां सीदसि चारुरध्वरे । त्वां पवित्रमृषयो भरंतस्त्वं पुनीहि दुरितान्यस्मिन्निति बर्हिःप्रोक्षणं । ततः ऋषीणां प्रस्तरोऽसि नमोऽस्तु दैवाय प्रस्तरायेति दक्षिणतो ब्रह्मासनं निदधाति । ततोऽस्मिन्कर्मणि त्वं भूपते भुवनपते भूर्या पते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वां वृणीमहे, इति वरणमंत्रं ब्रह्माणमुद्दिश्य कर्ता पठति । ततः अहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं भुवो पतिरहं महतो भूतस्य पतिस्तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो वाचे वाग्गायत्री गायत्र्युष्णिह उष्णिगनुष्टुभे अनुष्टुब्बृहत्यै बृहती पंक्तये पंक्तिस्त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्यै जगती प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॐ भूर्भुवःस्वर्जनदों इति ब्रह्मा जपति । ततः ॐ अहं दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीदयोऽस्मत्पाकतर इति ब्रह्मा स्वासनमभीक्षते । ॐ निरस्तः परावसुः सह पाप्मना निरस्तः सोऽस्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः इति ब्रह्मासनाद्दक्षिणे तृणं निरस्यति । अथासनमालभ्य जपति इदमहमर्वावसोः सदने सीदाम्यमृतस्य सदने सीदामि सत्यस्य सदने सीदामीष्टस्य सदने सीदामि पूर्तस्य सदने सीदामि मा पुषद्देवबर्हिःश्वासस्यं त्वाऽध्यासदेयं तूर्णमुद्मनामिशोकं विमृग्वरीं पृथिवीमावदामि क्षमां भूमिं ब्रह्मणा वावृधानां । ऊर्जं पुष्टिं बिभ्रतीमन्नभागां घृतं त्वाभिनिषीदेव भूमे । अथोपविश्यासने ब्रह्मा जपति । बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय । ततः य उक्षत अश्विनः शर्केयं यातमं द्यावापृथिवी या न इति द्यावापृथिव्यौ समीक्षते । अथ होता बर्हिर्मुष्टिमादायस्तृणानि त्रीन्धारानाग्नेये त्रीन् दक्षिणतः त्रीन्पश्चिमायां सकलांस्त्रीन् वायव्ये पूर्वतो मूलानि छादयंस्त्रीनुत्तरतस्त्रीनीशाने यत्र ब्रह्मासावृतति तद्दक्षिणोत्तरं करोति । इति भाष्यम् । ब्रह्मा च पठिर्[?] देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्रशिषा परिस्तृणामि इति पठित्वा आग्नेयकोणादीशानपर्यन्तं पंक्तित्रयं पूर्वाग्रान् दर्भानास्तृणाति । एवं प्रथमास्तृतदर्भाग्राच्छादितमूलानुत्तरतो दर्भानास्तीर्य निर्ऋतिकोणादारभ्य पूर्ववत्पंक्तित्रयेण प्रागग्रानाग्नेयपर्यन्तं तथैव निर्ऋतिकोणादारभ्य वायव्यपर्यन्तं तथैव वायव्यकोणादारभ्य प्रागैशानपर्यंतं परिस्तीर्य चाग्नेः ईशानपरिस्तीर्णदर्भाग्रान् प्रथमत इशानपरिस्तृतदर्भाग्राणां अधः स्थापयेत् । ततः हविषा त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यनेनास्तीर्णदर्भाभ्युक्षणं । अथ होता आस्तीर्णदर्भमध्ये कांश्चिद्दर्भानादाय तान्स्वासने समास्तीर्य अहं दैधिषव्य इत्येनेन स्वासनमन्वीक्षते । निरस्त इत्यादिना तृणं निरस्यति । आसनमालभ्य इदमहमित्यादि जपति । उपविश्य बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्यादि जपति । परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि ।

१ घ–न–ख–माद्वणाः; अयटई ब्रह्मणा । २ ङ–चापरे । ३ ङ–प्रागग्राताग्नेय । ५ अयटघन–स्व ।

धृषद्वर्णं दिवे दिवे हंतारं भंगुरावतः इति उपद्रुत इत्यादिना द्यावापृथिव्यौ समीक्षते । ॐ यथाग्रे ब्रह्मणस्पतिः सत्यधर्मा अदीधरद्देवस्य सवितुः सव इत्युदपात्रमग्नेरुत्तरतः स्थापयति । तत्र च पवित्रे निक्षिप्य ॐ इहेत देवीरमृतं वसाना हिरण्यवर्णा अनवद्य त्वयोः । आपः समुद्रो वरुणश्च राजा संपातभागान्हविषो जुषंतां । इंद्रप्रशिष्टा वरुणप्रसूता आपः समुद्रादिवमुद्वहंतु । इन्द्रप्रशिष्टा वरुणप्रसूता दिवस्पृथिव्याः श्रियमावहंतु ॥ अनेन मंत्रेणोदपात्रे- उदकं क्षिपति । विलीनपूतमाज्यमग्नावधिश्रित्य परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि । धृषद्वर्णं दिवे दिवे हतारं भंगुरावतः इति त्रिः पर्यग्नि कृत्वा उदगुद्वास्य पश्चादग्नेरासाद्य पवित्राभ्यामुत्पुनाति। तता दर्भत्रयेण स्रुवसंमार्जनं । ततो निष्टप्तं रक्षोनिष्टप्ता अरातयः इति स्रुवप्रतपनं । अथ ॐ विष्णोर्हस्तोऽसि दक्षिणः पूष्णो दत्तं बहस्पते । तं त्वाऽहं स्रुवमाददे देवानां हव्यवाहनं । अयं स्रुवो नियुधाति होमाच्छताज्जरच्छंदसाजागतेन । सर्वयज्ञस्य समनक्ति विद्वा बार्हस्पत्येन शर्मणा दैव्येनेति । स्रुवाभिमंत्रणं । ततः संस्कृतमेव घृतं स्ववामभागेऽग्नेः पश्चात्स्थापिताज्यधानी-नामकपात्रांतरे स्रुवेण कुर्यात् 'ॐ भूः शं भूत्यै त्वा गृह्णे भूतये' इति प्रथमं गृह्णाति । ॐ भुवः शं पुष्ट्यै त्वा गृह्णे पुष्टये इति द्वितीयं । ॐ स्वः शं त्वा गृह्णे सहस्रपोषाय इति तृतीयं । ॐ जनः शं त्वा गृण्हे परिमितपोषायेति चतुर्थं । ततः स्रुवेण तत् घृतं जुहुयात् । अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अभिशस्ति पाउ । नमस्कारेण नमसा ते जुहोमिमा देवानां मिथुया कर्म भागं स्वाहा । हृदा पूतं मनसा जातवेदो विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । सप्तास्यानि तव जातवेदस्तेभ्यो जुहोमि सजुषस्व हव्यं स्वाहा । पुरस्ताद्युक्तो वह जातवेदोग्ने विद्धि क्रियमाण यथेदं । त्वं भिषग्भेषजस्यासि कर्त्ता त्वया गामश्वं पुरुषं सनेम स्वाहा । यज्ञस्य चक्षुः प्रतिमुखं च वाचा श्रोत्रेण मनसा जुहोति । इमं यज्ञं विततं विश्वकर्मणा देवा यंतु समनस्यमानाः स्वाहा । इति हुत्वा ॐ वृष्णे बृहते स्वर्विदे अग्नये शुक्रं हरामि त्विषीमते । स नः स्थिरान्बलवतः कृणोतु ज्योक्चरो जीवातवेत्यं ददात्वमग्नये स्वाहा । इत्युत्तरपूर्वार्द्धे । अथ दक्षिणपूर्वार्द्धे । ॐ त्वं सोमद्विभ्यो नृचक्षाः सुगं अस्मभ्यं पथो अनुक्षः । अभिनो गोत्र विदुष इव नेशोच्छानोवाचमुशती जिगाय सोमाय स्वाहा । इत्याज्यभागौ हुत्वा अभ्यातानहोमं कुर्यात् । तद्यथा सविता प्रसवानामधिपतिः समावतु अस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन्कर्मण्यस्यां पुरोधायामस्यां प्रतिष्ठायामस्यां वित्यामस्यामाहूत्यामाशिष्ट्यस्या देवहुत्यां स्वाहा । सवित्रे प्रसवानामधि पतये । अग्निर्वनस्पतीनामधिपतिः । इत्यादिपूर्ववत् २ । एवं सर्वत्राप्यग्ने । द्यावापृथिवी दातृणामधिपती । ३ वरुणोऽपामधिपतिः ४ । मित्रावरुणौ वृष्ट्या अधिपती ५ । मरुत. पर्वतानामधिपतयस्ते मावंतु ६ । सोमो वीरुधामधिपतिः० ७ । वायुरंतरिक्षस्याधिपतिः ८ । सूर्यश्चक्षुषामधिपतिः । ९ । चंद्रमा नक्षत्राणामधिपतिः १० । इंद्रो दिवोधिपतिः ११ । मरुता पिठापशूनामधिपतिः १२ । मृत्युः प्रजानामधिपतिः १३ । यमः पितृणामधिपतिः १४ । तेता अवत्तरेतेमावंत्विति पूर्ववत् १५ । ततस्त तामहास्तेमावंत्विति पूर्ववत् ॥ अथोत्तरांगानि ॥ तत्र पूर्वत्रसप्तदशाहुत्यात्मकं अभ्यातानहोमं

---

१ कघनघश--अनवद्य । २ कघनअव--त्वपा; घ -त्वया । ३ ह्व--णा । ४ घत्रयढवङ्--पितर स्तेतमावंत्विति.

कृत्वा शुक्लपक्षश्चेत् पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तादुन्मध्यतः पौर्णमासी जिगाय। तस्यां देवी संवसंतो महित्वा नाकस्य पृष्ठे समिषा मदेम स्वाहेति जुहोति। कृष्णपक्षश्चेत् यत्ते देवा अकृण्वत् भागधेयममावास्ये संवसंतो महित्वा। तेनो यज्ञं पिपृहि विश्ववारे रयिं नो धेहि सुभगे सुवीरं स्वाहा। अथ आहूत्यै स्वाहा। कामाय त्वा स्वाहा। समृधे त्वा स्वाहा। आहूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा स्वाहा। ऋचास्तोमं समर्धय गायत्रेण रथंतरं। बृहद्गायत्रवर्तनि स्वाहा। इत्याहुतिपंचकं जुहुयात्। इति **समृद्धिहोमः**॥ ततः ॐ पृथिव्यामग्नये समनमन्त्स आर्ध्नोत्। यथा पृथिव्याग्नये समनमन्वे वा मह्यं सन्नमः सं नमंतु। ततः पृथिवी धेनुस्तस्या अग्निर्वत्सः समोग्निना वत्सेनेषमूर्ज्जं कामं दुहां। आयुः प्रथमं प्रजां पोषं रयिं स्वाहा। अंतरिक्षे वायवे समनमन्त्स आर्ध्नोत्। यथांतरिक्षे वायवे समनमन्नेवा मह्यं सन्नमः संनमंतु। अंतरिक्षं धेनुस्तस्या वायुर्वत्सः सामे वायुना वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहां। आयुः प्रथमं प्रजां पोषं रयिं स्वाहा। दिव्यादित्याय समनमन्त्स आर्ध्नोत् यथा दिव्यादित्याय समनमन्ने वा मह्यं सन्नमः संनमंतु। द्यौर्धेनुस्तस्या आदित्यो वत्सः साम आदित्येन वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहां। आयुः प्रथमं प्रजापोषं रयिं स्वाहा। दिक्षु चंद्राय समनमन्त्स आर्ध्नोत्। यथा-दिक्षु चंद्राय समनमन्नेवामह्यं सन्नमः सन्नमंतु। दिशो धेनुस्तस्यां सा चंद्रो वत्सः तामे चंद्रेण वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहां आयुः प्रथमं प्रजापोषं रयिं स्वाहा। इत्याहुतिचतुष्टयं **संनतिहोमः**। प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिभूर्जजान। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा। इत्युपस्तीर्यहोमः। ततोऽग्नेरुत्तरपूर्वार्धे आज्येनानामपि यथामगन्म-यच्छकनाम तदनु प्रवो ढुं। अग्निर्विद्वान्त्स यजात्स इन्द्रो तासोऽध्वरान्त्सऋतून्कल्पयात्यग्नये स्विष्ट-कृते स्वाहा इति मंत्रेण जुहुयादिति स्विष्टकृत्। अथैकादशप्रायश्चित्ताहुतीः स्वाहेष्टेभ्यः स्वाहा। वर्षेपिनद्धेभ्यः स्वाहा। भेषजं स्विष्ट्यै स्वाहा। निष्कृतिर्दुरिष्ट्यै स्वाहा। दैवीभ्यस्तनुभ्यः स्वाहा। अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तीश्चसत्यमित्वमया असि। अयासमनसाकृतोयासन् हव्यमूहिषे स्वाहा। ॐ स्वाहा भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहेति प्रायश्चित्तहोमः। ततः यन्मे स्कन्नमनसो जातवेदो यद्वा स्कंदेद्धविषो यत्र यत्र। उत्पुष्यो विप्रुषः संजुहोमि सत्याः संतु यजमानस्य कामाः स्वाहेति स्कन्नहोमः। यदस्मृति चकृम किंचिदग्न उपारिम-चरणे जातवेदः। ततः माहि त्वं ततः प्रचेतः सुर्शमे सखिभ्यो य अमृतत्वमस्तुतः स्वाहा। इत्यस्मृतिहोमः॥ ततः यद्वधाना प्रयति यज्ञे अस्मिन्होताश्चिकित्वन्नवृणी महीह ध्रुवमया ध्रुवं हुताशमिष्ठ प्रतान्यज्ञमुपयाहि सोमं स्वाहा। समिद्धो मनसा नेह गोभिः संसृष्टिर्महरि-वत्संवत्स्या। संब्रह्मणा देवहितं यदस्ति संदेवानां सुमतौ यज्ञियानां स्वाहा। यानावह उशतो देवदेवांस्तान्प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे। यक्षिवांसः पपिवांसो मधून्यस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा। सुगावो देवाः सदना अकर्म्म य आजग्म सवय ने माजुषाणः। वहमाणां भरमाणाः स्वा वसूनि वसुं धर्मं दिवमारोहतां नु स्वाहा। यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ। स्वां योनिं गच्छ स्वाहा। एष ते यज्ञो यज्ञपते सह सूक्तवाकः सुवीर्यः स्वाहा। वषट्कृतेभ्यो वषट्-हुतेभ्यः। देवा गातु विदो गातुं वित्वा गातुमितस्वाहा। इत्याहुतिसप्तकं **सांस्थितिहोमः**॥

---

१ ह्र-वत्सेमूर्जं। २ ई अ घ ट य-वैजान; व-वीजातः। ३ अ ई ट य-प्रवोढ्। ४ ह्र-यान्तः। ५ अ य न क घ ट य ई-यद्वस्थीदह्वविषो। ६ अ य न क ट-संजुहोति। ७ ह्र-याहि। ८ ह्र-शुमे। ९ ह्र-पे। १० ह्र-परिवांसो।

तत समनस्पत इम नो दिवि देवेषु यज्ञ स्वाहा। दिवि स्वाहा। पृथिव्यां स्वाहा। अतरिक्षे स्वाहा। वातेधा स्वाहेत्याहुतिपचक हुत्वा आज्यस्थालीघृतमुत्तम चतुर्वार स्रुवेण गृहीत्वा आज्यधान्यां सस्थाप्य स्रुवेणैकवार तूष्णीं जुहुयात्॥ इति समानहोम ॥ अथस्तरणक्रमेण बर्हिरुत्थाप्य त्रिगुणीकृत्याज्यधान्या घृतेनाभ्यनक्ति। पृथिव्यै त्वेति मत्र प्रथम मूले युनक्ति । अतरिक्षाय त्वेति मध्य युनक्ति। दिवे त्वा इत्यग्र युनक्ति। एव त्रि कृत्वा ॐ सबर्हिरक्त हविषा घृतेन समिन्द्रेण वसुना समरुद्भि । स देवैर्विश्वदेवैभिरक्तमिंद्र गच्छतु बर्हि स्वाहेत्यनेन बर्हिर्जुहोति। अथ सस्रावभागास्तविषा बृहत । प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च देवा। इमे यज्ञमभिविश्वे गृणत स्वाहा। देवा अप्नुता माद्यता स्वाहा। इति सस्रावभागहोम ॥ स्रुवोसीति स्रुव प्राग्दड निदधाति। स्रुवप्रतिष्ठापनान्ते इद्र चंदनपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूलदक्षिणाभि पूजयेत्। त्रातारमिंद्रेति पुष्पांजलिं दद्यात्। ततोऽन्यायतनस्य समतात्स्थि विदिक्षु च माषभक्तबली-सदीपान् दिक्पालेभ्यो प्रदद्यात्। त्रातारमिन्द्रमिति इन्द्राय साग्ङाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय एष माषभक्तबलिर्नम । भो इद्र दिश रक्ष बलिं भक्ष यजमानस्यायु कर्ता क्षेमकर्ता शुभकर्ता शातिकर्ता भवेति प्रार्थयेत्। एव सर्वत्र। अग्नेर्मन्वे इ याग्नेये। यममत्रेण याम्ये। नमोस्तु ते निर्ऋत इति नैर्ऋत्ये। ये पश्चादिति पश्चिमे। वायो सवितुरिति वायव्ये। य उतरतस्ते इत्युत्तरे। ईशाना त्वा ईशाने। इति दिक्पालेभ्यो बलिं दद्यात्। ततो महाबलिं कुकुमादिरक्त रक्तपुष्पादियुत सदीप सदक्षिण क्षेत्रपालाय दद्याव। क्षेत्रियाख्यवाक्षेत्रस्य पतिमाक्षेत्रपालाय भूतप्रेतपिशाचराक्षसशाकिनीडाकिनीवेतालादिपरिवारयुतायेत्यादि इम बलिं शूद्रेण दुर्ब्राह्मणेन वा चतुष्पथे वाऽन्यत्र नापयेत्। तत प्रक्षालितपाणिपाद आचांतो देशकालौ स्मृत्वा कृताया ऐंद्र्या शाते पूर्णतासिद्ध्यर्थं पूर्णाहुतिं होष्यामीति सकल्प स्रुचिद्वादशगृहीत चतुर्गृहीत वाऽऽज्य कृत्वा वस्त्रयुतनालिकेरादिफलचदनादियुत तदुपरि निधाय पूर्णाहुति अभिभूर्यज्ञ इत्येतैस्त्रिभि सक्र्ं राज्ञान्वारब्धो हुत्वा कर्मशेष समापयेदाचार्य । विमुचामीत्यादि समित्त्रयहोम । तेजोऽसीति मुख विमार्ष्टि। दक्षिणेनाग्निं त्रीन्विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोःक्रमोसीति। सूर्यस्यावृतामित्यभिदक्षिणमावर्तते।अगन्मस्वरित्या दित्यमीक्षेत।इद्रवय वसावयमिंद्रस्य वरुणस्य च। ब्रह्मणा स्थापितपात्र पुनरुत्थापयामासि। अपरेणाग्निमुदपात्रं परिहृत्योत्तरेणाग्निं आपो हि ष्ठा मयो भुव इति मार्जयित्वा बर्हिषि पत्न्यजलौ निनयति 'समुद्र व प्रहिणोमीति'। वीरपत्न्यह भूयास यत्रा यजमानस्तदा वीरपुरुषोऽह भूयासमिति मुख निमार्ष्टि। व्रतानि व्रतपत इति समिधमादधाति। सत्य त्वर्तेनेति सह हविर्भि पर्युक्ष्य उदंचि हविरुच्छिष्टान्युद्वासयति। पूर्णपात्र दक्षिणा । ब्रह्मोत्थापन । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति। यस्मात्कोशादिति नमस्कार । तत कलशोदकेन शात्युदकेन च दूर्वापल्लवैरुदङ्मुख आचार्य ऋत्विजश्च तिष्ठत प्राङ्मुख सकुटुम्बमुपविष्ट राजानमभिषिंचेयु। अभिषेके पत्नी वामभागे । पवित्र शतधार। प्रयतेतः पापिल्क्ष्मीति चतस्र । हिरण्यवर्णा । एवमभिषेकानन्तर सर्वौषधीभिरनुलिप्य शुद्धोदकेन स्नात्वा परिधत्ते वाससी परिधाय शुक्लमाल्यांबरानुलेपन सपत्नीको यजमान आचार्यादीन् सपूज्य तेभ्यो दक्षिणां दद्यात्।

---

१ ह्रा—सयवभाग।

" ब्राह्मणो दश वा दद्यादनड्वाहं ततोऽधिकं । सीराधिकं ततो वैश्यस्तथा प्रादेशिको हयं ॥
" राजा दद्याद्वरं ग्रामं समूहो संज्ञेवित्तथा । यथोक्तां दक्षिणां दद्यात्सकलं फलमश्नुते ॥

अद्येत्यादिसमयमुच्चार्य कृतस्य ऐंद्रशांत्याख्यकर्मणः प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं एकादशधेनू रुद्रदेवत्याः अमुकगोत्राय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे । एवमनडुद्ग्राममुमिहस्त्यश्वरथरत्नादि दद्यात् । स्थापितदेवतापूजननमस्कारौ । आवाहनं न जानामि । अपराधसहस्राणि क्रियंतेऽहर्निशं मया । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपो यज्ञक्रियादिषु । न्यूनं० । यांतु देवगणा० इति पीठदेवता विसृज्य । प्रतिमां सोपस्करामाचार्याय दत्त्वाऽग्निं संपूज्य गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठेति० विसृज्य यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा । ' चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ' इति पठेत् । इत्यैंद्रशांतिप्रयोगः ।

अभिषेकदिने च कृतनित्यक्रियो दर्भपाणी राजा प्राङ्मुख आसन उपविश्येष्टदेवता ध्यात्वा नमस्कृत्य मासपक्षाद्युल्लिख्य सकलराज्यश्रेयस्ताकामोऽहं सांवत्सरपुरोहिताभ्यामात्मानमभिषेचयिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजास्वस्तिवाचनमातृकापूजावसोर्धारापूर्वाऽभ्युदयिकश्राद्धानि कृत्वा सांवत्सरपुरोहितौ त्रीन् ऋग्यजुर्विदो विप्रक्षत्रियवैश्यानमात्यान्सामगं चैकं विप्रममात्यमन्यमेकं अथर्ववेदविदं वृत्वा मधुपर्ककुंडलकेयूरकटककंठाभरणांगुलीयकवस्त्रादिभिस्तान्संपूज्य चतुर्वर्णमुख्यानुपवेशयेत् । अथ पूर्वेद्युः कृतोपवासः पुरोहितः सितमाल्यचन्दनवासाः सोष्णीषो होमदेशं परिकल्प्य तस्मादुत्तरतोरणकदलीस्तंभमंडितायां स्नानशालायां व्रीहिषु यवेषु वा सौवर्णं नवकलशं यथाविधि संस्थाप्य यथासंभवमनेकतीर्थजलेनापूर्य सर्वौषधिसर्वगंधसर्वरत्नसर्वबीजफलक्षीरिवृक्षक्षीरिलतापल्लवान् क्षिप्त्वा बहुभिः सितवस्त्रैर्मालाभिश्चावेष्ट्य तत्समीपे एकं पंचगव्ययुतजलपूर्णं मृन्मयं घृतेन पूर्णं हैमं कुंभं दुग्धेन राजतं दध्ना ताम्रं मधुना मार्त्तिकं कशोदकेन च मार्त्तिकं शतच्छिद्रं च सौवर्णमन्यांश्च यथालाभं नदीसरःकूपचतुःसमुद्रोदकपूर्णान् मार्त्तिकान्स्थापयेत् सर्वेषां च कलशानामुच्चता षोडशांगुला । वैपुल्यं द्विगुणमाचतुर्दशांगुलसूत्रवेष्टनयोग्यं । ततः पुरोहितो होमदेशे आथर्वणगृह्योक्तेनाथर्वणैंद्रशांतिप्रयोगलिखितेन प्रकारेणाग्निस्थापनादिसप्तदशाहुत्यात्मकाभ्यातानहोमांतानि पूर्वांगानि कृत्वा शर्मवर्मस्वस्त्ययनान्याप्य अभयापराजितास्यै. पंचभिर्गणैराथर्वणपरिशिष्टोक्तैराज्यं जुहुयात् । ते च गणा वक्ष्यंते । होमदेशस्थापितहैमकलशे च संपातान् क्षिपेत् । राजा च सितचंदनपुष्पवासाः सर्वालंकारयुतोऽग्नेर्दक्षिणतः उपविश्य सांवत्सरप्रभृतिभिर्द्विजैः सदस्यमुख्यैः पुरोहितेश्च हूयमानाग्नेर्निमित्तानि पश्येत् । तानि च निमित्तानि प्रमाणनिर्णये ' दक्षिणावर्त्तशिख ' इत्यादिनोक्तानि । एवं पुरोहितः प्रधानहोमं समाप्यैन्द्रशांत्युक्तेनैव प्रकारेण सप्तदशाहुत्यात्मकाभ्यातानहोमादिब्रह्मोत्थापननमस्कारांतान्युत्तरांगाणि कृत्वा सुगंधतैलादिना स्वेच्छया कृतस्नानं स्नानशालायामानीयासन उपवेश्य मृद्भिः स्नपयेत् । तत्र सहस्रशीर्षेति पर्वताग्रमृदा शिरः । अक्षिभ्यांत इति वल्मीकांतमृदा कर्णौ । तेनैव विष्णवालयमृदा मुखं । ग्रीवाभ्यस्त इतींद्रध्वजस्थानमृदा ग्रीवां । अंत्रेभ्य इति राजांगणमृदा हृदयं । यस्य विश्वानि हस्तयोरिति गजदंतोद्धृतमृदा दक्षिणवामभुजौ । बह्वीनां पितेति सरोमृदा पृष्ठं । नाभानाभिं न इति संगममृदोदरं । आ ते सिंचामीति नदीकूलद्वयमृदा पार्श्वौ । सोमानं स्वरणं इति वेश्याद्वारमृदा

१ ह्व–राज्ञवित्तथा । २ घन–नाव्यम । ३ क०घरयटअनर्देध–अभा । ४ ईयटअनधब–लापयेत् ।

कटिं। ऊरुभ्यांत इति गजस्थानमृदोरू। मेहनाद्दलमिति गोष्ठमृदा जानुनी। तेनैवाश्वस्थानमृदा जंघे। एतावानस्येति रथचक्रोद्धृतमृदा पादौ। अगादगादिति सर्वमूर्द्धि, सर्वांगानि। ततः पूर्वस्थापितेन पंचगव्ययुतेन जलकुंभेन स्नपयेत्। मंत्रास्तु। गंधद्वारां। आप्यायस्व। दधिक्राव्ण। तेजोऽसि शुक्र। आपोहिष्ठेत्याद्याश्च। तदा राजा तद्रासनं त्यक्त्वा भद्रासनं उपविशेत्। भद्रासनं तु हैमं राजतं ताम्रं क्षीरिदारुजं वा माण्डलिकस्य हस्तेनोच्चमायतं च। अनरंरजितं सपादहस्तेन। महाराजस्य सार्द्धहस्तेन। ततो विप्रामात्यस्तेजोऽसीति पूर्वस्थापितेन घृतपूर्णहैमकुंभेन प्राच्यां स्थित्वाऽभिषिंचेत्। क्षत्रियामात्यः 'आप्यायस्वेति' दुग्धपूर्णेन रौप्यकुंभेन दक्षिणतः स्थित्वा। वैश्यामात्यो 'दधिक्राव्णेति' दधिपूर्णेन ताम्रकुंभेन पश्चिमतः स्थित्वा छंदोगामात्यो 'मधु वाता' इति त्यृचेन मधुपूर्णेन मृत्कुंभेनोत्तरतः स्थित्वा स एव 'देवस्य त्वेति' कुशोदकपूर्णेन मृत्कुंभेन तत्रैव स्थित्वा। देवस्यत्वे(स्य)त्यातेऽभिषिंचामीति वाक्यशेषः। ततः पुरोहितोऽग्नि रक्षध्वमिति सद्रस्याऽप्रेष्य सपालयुतेन हैमकुंभेन राजसूयाभिषेकमंत्रैरभिषिंचेत्। ते च याजुषास्तावत्। सोमस्य त्वा द्युम्नाभिषिंचाम्यग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसेंद्रस्येंद्रियेण क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्यतिदिद्यून्याहि। इमं देवा असपत्नं सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येंद्रियाय इममुष्यपुत्रममुष्यैपुत्रमस्यैविश एष वोमीराजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति। इममित्यस्य स्थाने द्वितीयांतं राज्ञो नाम अमुष्येत्यत्र षष्ठ्यंतं तत्पितुः अमुष्या इत्यत्र षष्ठ्यंतं तन्मातुः इमा आपः शिवतमा इति तृचं आर्ग्वेदिकं। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नस्तेजसा सूर्यस्य वर्चस्य वर्चसेंद्रस्येंद्रियेणाभिषिंचामीति यजुः। भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतयश्च। एवमन्यपि तत्तच्छाखीया बाध्याः। ततः पुरोहितो वन्हिसमीपं गच्छेत्। ततो वेदशास्त्राभिज्ञोऽन्यो विप्रो भद्रासनगतमेव राजानं शतछिद्रसौवर्णकुंभेनाभिषिंचेत्। ततः 'या ओषधीरिति' सर्वौषधीनामुदकं क्षिपेत्। 'रथे तिष्ठेति' यजुषा सूक्तेन गंधस्योदकं। 'आब्रह्मन् ब्राह्मणेति' यजुषा बीजानां। पुष्पवतीत्यथर्वणमंत्रेण पुष्पाणां। तेनैव मंत्रेणानेकफलानां। 'आशु शिशान' इति सूक्तेन रत्नानां। 'ये देवा पुरः सदेति' कुशानामुदकेन। केचित्तु कुशदूर्वापल्लवैरनेन मंत्रेण राजांगानि मार्जयेदित्याहुः। ततोन्य ऋग्वेदी विप्रो गोरोचनया गंधद्वारेतिमंत्रेण राज्ञः शिरः कंठं च लिंपेत्। ततः समीचीना विप्राः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः अनुलोमाश्च यथालाभं गंगायमुनाद्यनेकनदीसरः कूपचतुः समुद्रनिर्झरैर्जलपूर्णैः पूर्वादिदिक्स्थितैरनेककलशैः स्वस्वशाखीयैर्मंत्रैः शूद्रानुलोमादयश्च तूष्णीमेवाभिषिंचेयुः। एतस्मिन्नेव कालेऽमात्यमुख्याश्च छत्रचामरवेत्रान् धारयेयुः। वादकाः शंखभेर्यादीनि वादयेयुः। विप्रा मंत्रपाठं वंदिनश्च स्तुतिं कुर्युः। ततः सांवत्सरः सर्वकुंभमध्य आसादितहैमकुंभोदकं कुशैर्गृहीत्वा वक्ष्यमाणैः सुरास्त्वामभिषिंचंत्वित्यादिभिरशीत्युत्तरशतैः श्लोकैरभिषिंचन्मंत्रांते मंत्रास्तु अभिषिंचंत्विति क्रियापदानुसारेणैकसार्द्धद्वित्रिश्लोकात्मका ज्ञेयाः। सर्वमंत्रांते सर्वं तत्कलशस्थं जलं क्षिपेत्। ते च

---

१ यअथर्वइयट–माथर्वेन। २ क्ष–अनरजित; यट–अनरजित्; घधन–अनरजित; फ–अनराजित। ई–अनरं जित। ३ यटअकध–रेष्यदिजेद्यून्याहि घ–नध्येतदिद्यून्याहि क्ष–रेष्या दिजद्यून्याहि। ४ यटअ आपपर्ल। ५ घकयटयनअ–मनुष्य। ६ घ–स्थित।

श्लोकाः समासौ वक्ष्यंते । ततो राजा सुगंधितैलोद्वर्तनशुद्धोदकैः स्नात्वा श्वेतोष्णीषादिवस्त्राणि धृत्वाऽऽदर्शे आज्ये च प्रतिबिंबं दृष्ट्वा तदाज्यपात्रं ससुवर्णं ब्राह्मणाय दत्वा चन्दनकुंकुमदधिदूर्वादिमंगलद्रव्याण्यालभ्य श्रीविष्णुं सुवर्णादिप्रतिमायां सूर्यमंडलेऽक्षतपुंजे वा षोडशोपचारैः ब्राह्मणान्वस्त्रालंकारादिभिः सांवत्सरपुरोहितौ च मधुपर्कवस्त्रालंकारादिभिः पूजयेत् । अथ दैवज्ञः प्रागुक्तलक्षणं पट्टं ललाटे मुकुटं च मूर्ध्नि बध्नीयात् । ततः पुरोधा राजानं शुभलग्ने उत्तरोत्तरक्रमेण वृषमार्जारतरक्षुसिंहव्याघ्रचर्मबहुमूल्यवस्त्रोत्तरच्छदेन चोपर्युपर्याच्छादिते मंचे उपवेशयेत् । ततो द्वारपालस्तत्रोपविष्टाय राज्ञेऽमात्यान्पौरान्वणिजः प्रकृतीश्च क्रमेण दर्शयेत् । राजा तु ग्रामवासोगजाश्वसुवर्णगोजागृहैरभिषेचकौ सांवत्सरपुरोहितौ संपूज्य ऋग्यजुःसामविदः त्रीन्विप्रांश्च तथैव संपूज्यान्यांश्च ज्योतिर्विदः पुरोहितं विप्रमुख्यांश्च यथाविभवं संपूज्य गोरसमोदकादिभिः संभोज्य गोवस्त्रतिलरूप्यान्नफलहेमसुपुष्पभूम्यादीनि तेभ्यो दत्वा चन्दनकेसरादिभिरलंकृतो दधिदूर्वादीनि मंगलद्रव्याण्यालभ्य सशरचापहस्तोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य गुर्वादीन्नत्वा महावृषं गां च सवत्सां पृष्ठदेशे स्पृशेत्। ततः पुरोधाः सलक्षणं जात्यश्वं महागजं च तत्रानाप्य तौ सर्वौषधिकलशेन 'या ओषधीरिति' संस्नाप्य वस्त्रपर्याणसुवर्णरूप्यालंकारादिभिरलंकृत्याश्वं राज्ञः पुरत आनीयाभिमंत्रयेत् । ते च मंत्रा अश्वशान्तौ

" जयाश्व रथं मया दत्तस्तुरंगाधः प्रतिष्ठितः । स्मराद्य लक्ष्म्याः पुत्रस्त्वं गंधर्वं त्वं तथा स्मर ॥
" यथा नृणामयं राजा तथा त्वं भव वाजिनो ।
" यथा भवंतं नृपतिर्नित्यमेवाभिरक्षति । तथा त्वं रक्ष राजानं सर्वावस्थागतं हय ॥
" दर्शयाश्वं तथा स्वप्ने दैवदोषमुपागतं । तुरगान् सकलान् रक्ष त्वयि भारोऽयमर्पितः ॥
" अद्य प्रभृति राजा त्वामग्रेणाभ्येति भक्तितः । अभ्यर्चयिष्यति सदा गंधमाल्यानुलेपनैः ॥
" आशीर्भिश्च द्विजातीनां तथा च स्वस्तिवाचनैः । रक्षतु त्वां महेन्द्रस्तु पूर्वेण त्रिदशाधिपः ॥
" दक्षिणेन यमो देवः पश्चिमेन जलाधिपः । उदग्वैश्रवणो देवः सर्वे रक्षंतु सर्वत " ॥ इति

ततो गजमपि दक्षिणे कर्णे देवविदा मंत्रितं राजा रोहेत् । तन्मंत्रास्तु गजशान्तावुक्ताः

" श्रीगजस्त्वं कृतो राज्ञा भव तस्य गजाग्रणीः । गंधमाल्यान्नभक्ष्यैस्त्वां पूजयिष्यति पार्थिवः ॥
" लोकः सदाभयं पूजां करिष्यति यथा तव । पालनीयस्त्वया राजा युद्धेऽध्वनि तथा गृहे ॥
" तिर्यग्भावं समुत्सृज्य दिव्यभावमनुस्मर । देवासुरे पुरा युद्धे श्रीगजस्त्रिदशैः कृतः ।
" ऐरावणसुतः श्रीमानरिष्टो नाम वारणः । श्रीगजानां तु यत्तेजः सर्वमेवोपतिष्ठतु ॥
" तत्तेजस्तव नागेंद्र दिव्यभावसमन्वितम् । उपतिष्ठतु भद्रं ते रक्ष राजानमाहवे " ॥ इति

अथ राजानं गजमारुह्य गजारूढैरेव मुख्यामात्यसामंतसांवत्सरपुरोहितादिभिः सह महापथेन स्वपुरं परिभ्रम्य देवतायतनानि गत्वा यथाविभवं देवताः संपूज्य गजारूढो गजारूढैरेव तैः सह गृहमागत्य गजादवतीर्य गजावतीर्णैरमात्यादिभिः सहांतर्गृहं प्रविश्य तान्सर्वानन्यांश्च लोकान् यथाविभवं दानमानसत्कारप्रियवचोभिः सत्कृत्य कोटिलक्षायुतान्यतमसंख्यया विप्रान् संभोज्य दीनानाथेभ्यो भूयसीं दक्षिणां दत्वा स्वस्तिवाचनं कारयित्वा सर्वान्विसृज्य सुहृदादियुतोऽतिहृष्टमना भुंजीत ।

इति राजाभिषेकप्रयोगः ।

-- १ ज्ञ-पूर्वे । २ ई-अधादैवज्ञः । ३ कघटयअनवरक्षई-पेशयेत् । ४ यटकघवअनईरथ-मयो । ५ घटईअन-पूर्वो । ६ एवं मूले सर्वे पुस्तकेषु पाठः । राज तं गजमिति तु समीचीनः पाठो भाति । ७ टय-अनधय-पुरि ।

अथ पूर्वोपयुक्ता शर्मवर्मादिगणा (अ० वे०२।३।१४–१५) ॥ यथा द्यौश्च पृथिवी च नविभीतो नरिष्यत । एवामेप्राणमाविभे १ । यथाहश्च रात्री च नविभीतो न रिष्यत एवामे० ।२। यथा सूर्यश्च चन्द्रश्च ३ । यथा ब्रह्म च क्षत्र च ४ । यथा सत्य चानृत च० ५ । यथा भूत च भव्यं च ६ । प्राणापानौ मृत्योर्मापात स्वाहा । द्यावापृथिवी उपश्रुत्यामा० सूर्यचक्षुषा मा पाहि० । अग्ने वैश्वानर विश्वैर्मा देवै पाहि । विश्वभर विश्वेन मा भर मा पाहि ५ ॐ जोस्योजो मेदा स्वाहा सहोसि सहोमदा बलमसि बल मेदा । आयुरस्यायुर्मेदा । श्रोत्रमसि श्रोत्र मेदा । चक्षुरसि चक्षुर्मेदा । परियाणमसि परियाण मेदा । तुभ्यमेव जरिमन्वर्धता यय मेममन्येमृत्यवोहिंसिषु शत ये । मातेव पुत्र प्रमना उपस्थे मित्र एनमियात्यात्व हस । मित्र एन वरुणो मारिधादजरा मृत्यु कृणुतो सविद्वानौ । तदग्निर्होता वयुनानि विद्वान्विश्वा देवाना जानि मा विवक्ति । त्वमीशिष पशूनो पार्थिवानो ये जाता उत वा ये जनित्रा । मेम प्राणो हासीन्मो अपानो मेम मित्रा वधिषुर्मो आमित्रौं । द्यौष्ट्वा पिता पृथिवी माता जरामृत्यु कृणुता सविद्वाने । यथा जीवा आदितेरुपस्थे प्राणापानाभ्या गुपित शत हि मा । इममग्न आयुष वर्चसे प्रिय रेतो वरुण मित्रराजन् । माते वाऽस्मा अदिते शर्म यच्छन् विश्वे देवा जरदष्टिर्यथासत् । अक्षीभ्या ते नासिकाभ्या कर्णाभ्या चुबुकादधि । यक्ष्म शीर्षण्य मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृहामि ते । ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्य कीकसाभ्यो अनूक्यात् । यक्ष्म दोषण्यामसाभ्या बाहुभ्या विवृहामि ते २ । हृदयात्ते परिक्लोम्नोहलीक्ष्णात्पार्श्वाभ्या । यक्ष्म मतस्नाभ्या प्लीह्नायकृस्नविवृहामसि । आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्योऽवनिष्ठोरुदरादधि । यक्ष्म कुक्षिभ्या प्लाशेर्नाभ्याविवृहामि ते । ऊरुभ्यां तेष्ठीवद्भ्या पार्ष्णिभ्या प्रपदाभ्या । यक्ष्म भसद्याश्रोणिभ्या भसदभसो विवृहामि त । अस्थिभ्यस्तेमज्जभ्य स्नावभ्यो धमनिभ्य । यक्ष्म पाणिभ्यामङ्गुलिभ्यो नखेभ्यो विवृहामि ते । अग अगे लोम्नि लोम्नि यस्ते पर्वणि पर्वणि । यक्ष्मत्वचस्यते वय कश्यपस्य विवर्हेण विश्व च विवृहामसि । ७ । मुचामि त्वा हविषा जीवनायकमज्ञातयक्ष्मा दुतराजयक्ष्मात् । ग्राहिर्जग्राह यद्यतदेन तस्या इन्द्राग्नीप्रमुमुक्तमन २ । यदि क्षितायु यदि वा परेता यदि मृत्योरन्तिक नीत एव । तमाहरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पार्षमन शत शारदाय २ । सहस्राक्षेण शतवीर्येण शतायुषा हविषा हार्षमन । इन्द्रो यथेन शरदो न यात्यति विश्वस्य दुरितस्य पार । शत जीव शरदो वर्द्धमान शत हेमतान् शतमु वसतान् । शत त इन्द्रो अग्नि सविता बृहस्पति शतायुषा हविषा हार्षमन । प्रविश त प्राणापानावनड्वाहाविवव्रत । का०न्यय तु मृ पत्रोयनाहुरितरान् शत ॥ इहैवस्तप्राणापानौमापगातमितो युव । शरीरमस्याङ्गानि जरसेव हत पुन जराये त्वा परिददामि जराये निर्धुवामि त्वा । जरा त्वा भद्रानेष्टव्यन्यय तु मृ यन्त्रायो नाहुरितरान् शत ।

उत देवा अवहित देव उन्न यथा पुन । उतागश्चकुष देवा देवा जीवयथापुन ।

---

१ यदनमदर–नोयात । २ यदयअनर्दय–हिंसिषु । ३ ई–शतये न–शतिय । ४ नम–ति । ५ धयचवरअ–अमित्री । ६ घ–प्रविदाना । ७ घ विवृह मिते । ८ च–मु ।

द्वाविमौ वातौ वात आसिंधोरापरावतः । दक्षं ते अन्य आवातु व्यन्यो वातु यद्रपः ।
आवातवाहिभेषजं विवातवाहि यद्रपः । त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे ॥
त्रायंतामिह देवास्त्रायतां मरुतां गणाः । त्रायंतां विश्वा भूतानि यथायमरपा असत् ॥
आत्वागमं शंतातिभिरथो अरिष्टतातिभिः । दक्षं त उग्रमाभारिषं परायक्ष्मं सुवामि ते ॥
अयं मे हस्तो भगवानयं मे भगवत्तरः । अयं मे विश्वभेषजोऽयं शिवाभिमर्शनः ।
हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी । अनामयित्नुभ्यां हस्ताभ्यां ताभ्यां त्वाभि मृशामसि॥
आवतस्त आवतः परावतस्त आवतः । इहैव भवमानुगा मा पूर्व्याननुगाः पुत्रेन सुबध्नामि ते दृढं ॥
यत्त्वाभिचेरुःपुरुषः स्वोयदरणोजनः । उन्मोचनप्रमोचने उभे वाचा वदामि ते ॥
यद्दुद्रोहितशेपिशेस्त्रियै पुंसे अचित्त्या । उन्मोच्यित्रून सोमात् कृताच्छेये पितृताच यत् ॥
उन्मो० यत्ते माता यत्ते पिता जामिर्भ्राता च सर्जतः । प्रत्यक्सेवस्व भेषजं जरदष्टिं कृणोमि त्वा ॥
इहैवधिपुरुष सर्वेण मनसा सह । दूतौ यमस्वमानुगा अधिजीव पुरा इहि ॥
अनुमृत पुनरेहि विद्वान् उदयनं पथः । आरोहणमाक्रमणं जीवतो जीवत्तोयनं ।
माबिभेर्न मरिष्यसि जरदष्टिं कृणोमि त्वा । निरवोचमहं यक्ष्ममंगेभ्यो अंगज्वरं तव ॥
अंगभेदो अंगज्वरो यश्च ते हृदयामयः । यक्ष्मश्येन इव प्रापप्तद्वाचासाढः परस्तरां ॥
ऋषीबोधप्रतीबोधावस्वप्नो यश्च जागृविः । तौ ते प्राणस्य गोप्तारौ दिवानक्तं च जागृतां ॥
अयमग्निरुप सद्य इह सूर्य उदेतु ते । उदेहि मृत्योर्गंभीरात्कृष्णाच्चित्तमसस्परि ॥
नमो यमाय नमो अस्तु मृत्यवे । नमः पितृभ्य उत येन यंति ॥
उत्पारणस्य यो वेद तमग्निं पुरोदधेस्मा अरिष्टतातये ॥
ऐतु प्राण ऐतु मन ऐतु चक्षुरथो बलं । शरीरमस्य संविदां तत्पद्भ्यां प्रतितिष्ठतु ॥
प्राणेनाग्ने संसृजतु वातः प्राणो न संदितः । प्राणेन विश्वतो मुखं सूर्यं देवा अजनयन् ।
आयुष्यायुःकृतां जीवायुष्मान् जीव मा मृथाः । प्राणेनात्मन्वतां जीवा मामृत्योरुदकावशं देवानां निहितं निधिं ।
यमिंद्राग्निर्विंदत् पथिभिर्देवयानैः । आपो हिरण्यं जगुपुस्त्रिवृद्भिस्तास्त्वा रक्षंतु त्रिवृता त्रिवृद्भिः ॥
त्रींस्त्राप्रांस्त्रीन्समुद्रांस्त्रीन् ब्रध्नांस्त्रीन्वैष्टपांस्त्रीन्मातृश्वनस्त्रीन् सूर्यान् गोप्तृन् कल्पयामि ते ॥
उषाप्रियं यनिभ्रंतं युवानं माहुनीगृभं । अगन्म बिभ्रतो नमो दीर्घमायुः कृणोतु मे ॥
अंतकाय मृत्यवे नमः प्राणापाना इह ते रमंतां । इहायमस्तु पुरुषः सहासुना सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके ॥
उदेनं भगो अग्रभीदुदेनं सोमो अंशुमान् । उदेनं मरुतो देवा उदिंद्राग्नी स्वस्तये ॥
इह ते सुरिहप्राण इहायुरिह मनः । उत्पाशान्निर्ऋत्याः पाशेभ्यो दैव्या वाचा भरामसि ॥
उत्क्रामातः पुरुषमावपत्थामृत्योः पड्वीशमवमुंचमानः । माच्छित्था अस्माल्लोकादग्नेः सूर्यस्य संदृशः ॥
तुभ्यं वातः पवतां मातरिश्वा तुभ्यं वर्षंत्वमृतान्यापः । सूर्यस्ते तन्वे शं तपाति त्वां मृत्युर्दयतां मा प्रमेष्ठाः ॥

१ ख–द्रयः । २ ख–वः । ३ यटअनचघष–यमस्य । ४टयअनघव–भदर्भंगेभ्यो । ५यटअनघव उत्तारणस्य । ६ घ–अजनयन् । ७ टयअच–मृथा; घन–मूथा । ८ घ–प्राणेनात्मनतां जीवामः घवन–ता अईटय–प्राणेनात्मनी जीवामा । ९ घ–त्रवृता ।

उद्यानं ते पुरुषनावनावयानं जीवांतुं ते दक्षतातिं कृणोमि ।
ओंहिरोमरर्ममृतं सुख रथमथाभिर्विचिंद्र्यमवदासि । मा ते मनस्तत्र गान्मातिरोमून्मा जीविम्यः ।
प्रमदो मानुगाः पितून । विश्वेदेवा अभिरथंतु त्वेहामागतान्ममादीधीयायेन न 'यंति परावतं ॥७॥
आरोह तमसो ज्योतिरेह्याते हस्तैरमामहे । श्यामश्च त्वा मा शबलश्च प्रेषितौ यमस्य यौ पथिरपीश्वानौ ॥
अर्वाहेहि मा विदीधो मात्रविष्ठः पराम्ङ्मनाः । मेनं पंथामनुगा भीम एष येन पूर्वं नूपथ तं ब्रवीमि ।
तमएतत्पुरुषमाभयस्छम्नयं परस्ताश्रमयं ते अर्वाक् ॥१० ॥
द्विपदाः रक्षंतु त्वाऽग्नयो ये अप्स्वंता रक्षंतु त्वा मनुष्या ॥ ३ ॥
यमिंधते वैश्वानरो रक्षतु जातवेदा दिव्यस्त्वामाप्रधागिवद्युता सह: ।
मा त्वा क्रव्यादभिमंस्तारात्संकसुकाच्चे ।
रक्षतु त्वा द्यौ रक्षतु पृथिवी सूर्यश्च रक्षतामस्वमश्च त्वा रक्षतां चंद्रमाश्च । अंतरिक्षं रक्षतु देवहेत्याः
बोधश्च त्वा प्रतीबोधश्च रक्षतामस्वप्नश्च त्वा नवद्राणश्च रक्षतां । गोपायंश्च त्वा जागृविश्च रक्षतां ॥
ते त्वा रक्षंतु ते त्वा गोपायंतु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा ।
जीवेभ्यस्त्वा समुद्देवायुरिंद्रो धाता दधातु सविता त्रायमाणः । मा त्वा प्राणो बलंहासीदसंतेतुन्ह्यामति ।
मा त्वा जंभः संहनुर्मातमोविदन्मार्वर्हिः प्रमयुः कथास्याः । उत्वादित्या वसवो मरंतुइंद्राग्नी स्वस्तये ॥
उ त्वा द्यौरुत्पृथिव्युत्प्रजापतिरब्रवीत् । उत्वा मृत्यारोषधयः सोमराज्ञीरपीपरन् ॥
अयं देवा इहैवास्त्वयं मा पुत्रगादितः । इमं सहस्रवीर्येण मृत्योरुत्पातयामपि ॥
उत्वा मृत्योरपीपरं "संबंधंतु वयोधतः । मा त्वा व्यस्तकेश्यो मा त्वा पुरुदोरुदन् ।
आर्षमेमिदं त्वा पुनरागाः पुनर्णवः । सर्वांगसर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च ते विदन् ।
व्यवा ते ज्योतिरभूदयत्वत्तमो अक्रमीत् । अपेत्वन्मृत्युं निर्ऋतिमपयक्ष्मं निदधासि ।
आरमस्वे मेमृतस्य श्नुष्टिरच्छिद्यमाना जरदृष्टिरस्तु ते ।
असु त आयुः पुनरामरामि रजस्तमो मोपगा मा प्रमेष्ठा ।
जीवतां ज्योतिरभ्येह्यर्वाङ्हात्वा हरामि शत शारदाय ।
अव मुंच मृत्युपाशानशस्तिं द्राधीय आयुः प्रतरं ते दधामि । वातात्ते प्राणमविदन्सूर्याच्चक्षुरिदं तव ।
यत्तेमरंस्त्वयि तद्धारयामि संविस्सांगैर्मदाजिव्हया लपन् ॥
प्राणेन त्वां द्विपदां चतुष्पदामग्निमिव जानमभिसंधमोसि । नमस्ते मृत्यो चक्षुषे नमः प्राणाय ते करन् ।
अयं जीवतु मा मृतेयंसमेरपामसि । कृणोम्यस्मै भेषजं मृत्यो मा पुरुषं वधीं ।
जीवलानघारिषाजीवंतीमोषधामहं । त्रायमाणां सहमानां सहस्वतीमिह हुवे स्माअरिष्टतातये ।
अधिब्रूहि मारभथाः सजेमं तवैव संछर्वस्ताया इहास्तु ॥
भवाशर्वौ मढतं शर्वं यच्छ तमायासेध्यदुरितं धत्तमायुः । अस्मे मृत्यो अधिब्रूहि मंदयस्त्रोद्दितो ॥
यमे तु । अरिष्टः सर्वांगः समुर्जरसाशतहायन आत्मना भुजमश्नुतां ।

---

१ घ-पुरुषनावयानं । २ यटघटअनव-जीवातु ते । ३ टयनवईकय-अहिरोमाम्रतं । ४ घ-रोममृतं । ५ यटवअनश्यई-विश्वेदेवा । ६ झ-यं ययति । ७ झ-चार । ८ घ-आजिन्हावहि । ९ घ-तु । १० घ-सबधंतु । ११ घ- इपा, बघनं-शोपि, टयअ-स्योपि । १२ घ-आर्वमदं; टयनवघअ-आर्यमणिद । १३ घ-दां । १४ घ-अमा, नव-अयत्वं, टयअ-आयंत्व । १५ घ-रचे । १६ घ-तु विष्ठ । १७घ-असुं; घनव-आसुं, ई असुनं । १८ घच-मा;-ई-चरयामि यटवमन, ईघअटयनव-चांगेभा । १९ घ-संधामि; कवयटघअनई-संधमानि । २० टयघनअई-मायुप वधी । २१ झ-ते । २२ ई-धर्मसंरयाजितिविर्द्यवश । २३ घनव-मारमातु; टयअई-आप्मान ।

देवानां हेतिः परि त्वा वृणक्तु पारयामि त्वा रजस उत् त्वा मृत्योरपीपरम् ।
आरादग्निं क्रव्यादं निरूहं जीवातवे ते परिधिं दधामि ॥ ९ ॥
यत्ते नियानं रजसं मृत्यो अनवधर्ष्यम् । पथ इमं तस्माद्रक्षंतो ब्रह्मास्मै वर्म कृण्मसि ॥ १० ॥
कृणोमि ते प्राणापानौ जरां मृत्युं दीर्घमायुः स्वस्ति ॥
वैवस्वतेन प्रहितान्यमदूतांश्चरतोऽप सेधामि सर्वान् ॥ ११ ॥
आरादरातिं निर्ऋतिं परो ग्राहिं क्रव्यादः पिशाचान् । रक्षो यत्सर्वं दुर्भूतं तत्तम इवाप हन्मसि ॥१२॥
अग्नेष्टे प्राणममृतादायुष्मतो वन्वे जातवेदसः ॥
यथा न रिष्या अमृतः सजूरसस्तत्ते कृणोमि तदु ते समृध्यताम् ॥ १३ ॥
शिवे ते स्तां द्यावापृथिवी असंतापे अभिश्रियौ । शं ते सूर्य आतपतु शं वातो वातु ते हृदे ।
शिवा अभिक्षरंतु त्वा आपो दिव्याः पयस्वतीः ॥ १४ ॥
शिवास्ते संत्वोषधय उत्वाहार्षमधरस्या उत्तरां पृथिवीमभि ।
तत्र त्वादित्यौ रक्षतां सूर्याचंद्रमसावुभा ॥ १५ ॥
यत्ते वासः परिधानं यां नीविं कृणुषे त्वम् । शिवं ते तन्वे ३ तत्कृण्मः संस्पर्शेऽद्रूक्ष्णमस्तु ते ॥१६॥
यत् क्षुरेण मर्चयता सुतेजसा वप्ता वपसि केशश्मश्रु । शुभं मुखं मा न आयुः प्रमोषीः ॥ १७ ॥
शिवौ ते स्तां व्रीहियवावबलासावदोमधौ । एतौ यक्ष्मं वि बाधेते एतौ मुंचतो अंहसः ॥ १८ ॥
यदश्नासि यत्पिबसि धान्यं कृष्याः पयः । यदाद्यं ३ यदनाद्यं सर्वं ते अन्नमविषं कृणोमि ॥१९॥
अन्हे च त्वा रात्रये चोभाभ्यां परि दद्मसि । अरायेभ्यो जिघत्सुभ्य इमं मे परिरक्षत ॥ २० ॥
शतं ते युतं हायनान्द्वे युगे त्रीणि चत्वारि कृण्मः । इंद्राग्नी विश्वे देवास्तेनुमन्यंतामहृणीयमानाः ॥२१॥
शरदे त्वा हेमंताय वसंताय ग्रीष्माय परिदद्मसि । वर्षाणि तुभ्यं स्योनानि येषु वर्धंत ओषधीः॥२२॥
मृत्युरीशे द्विपदां मृत्युरीशे चतुष्पदाम् । तस्मात्त्वां मृत्योर्गोपतेरुद्भरामि स मा बिभेः ॥ २३ ॥
सोऽरिष्ट न मरिष्यसि न मरिष्यसि मा बिभेः । न वै तत्र म्रियन्ते नो यंत्यधमं तमः ॥ २४ ॥
सर्वो वै तत्र जीवति गौरश्वः पुरुषः पशुः । यत्रेदं ब्रह्म क्रियते परिधिर्जीवनाय कम् ॥ २५ ॥
परि त्वा पातु समानेभ्यो अभिचारात्सबंधुभ्यः । अमम्रिर्भवामृतोऽतिजीवो मा ते हासिषुरसवः शरीरम् ॥२६॥
ये मृत्यव एकशतं या नाष्ट्रा अतितार्याः । मुंचंतु तस्मात्त्वां देवा अग्नेर्वैश्वानरादधि ॥ २७ ॥
अग्नेः शरीरमसि पारयिष्णु रक्षोहासि सपत्नहा । अथो अमीवचातनः पूतुद्रुर्नाम भेषजं ॥
प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे । यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ (११।४।१)
नमस्ते प्राण क्रंदाय नमस्ते स्तनयित्नवे । नमस्ते प्राण विद्युते नमस्ते प्राण वर्षते ॥ २ ॥
यत्प्राण स्तनयित्नुनाभिक्रंदत्योषधीः । प्रवीयन्ते गर्भान्दधतेऽथो बह्वीर्विजायंते ॥३॥
यत्प्राण ऋतावागतेऽभिक्रंदत्योषधीः । सर्वं तदा प्रमोदते यत्किं च भूम्यामधि ॥ ४ ॥
यदा प्राणो अभ्यवर्षीद्वर्षेण पृथिवीं महीं । पशवस्तत्प्र मोदंते महो वै नो भविष्यति ॥ ५ ॥
अभिवृष्टा ओषधयः प्राणेन समवादिरन् । आयुर्वै नः प्रातीतरः सर्वा नः सुरभीरकः ॥ ६ ॥

---

१ कघव-पृथ; घटयअ-यथा; २ रिष्या इति मुद्रितपाठः । ३ घअनयर्ध्वं-यार्थनंकृणुयेत्वं । ४ घ-द्रि, कघटयवअन-द्रश्न ई-इरआरास्तुते । ५ नग्रघ-चस्र,-कईटअ-च्मल । ६ टयवनअसईर-ष्याः यवः ७ झ-यदंताय । ८ घ-दे । ९ इअघटमधर-अयाप्रि । १० कघअनटयवईर +रवः । (शरीरं) ११ रईअय-ईलवघ-थे । १२ कघईरयअनव-वस्रो । १३ घनटयवअ-आग्न-१४ घअनट्वर्ई सुरभी करत् ।

नमस्ते अस्त्वायते नमो अस्तु परायते । नमस्ते प्राण तिष्ठत आसीनायोत ते नमः ॥ ७ ॥
नमस्ते प्राण प्राण ते नमो अस्त्वापान ते । पराचीनाय ते नमः प्रतीचीनाय ते नमः ॥
सर्वस्मै त इदं नमः ॥८॥
या ते प्राण प्रिया तनूर्या ते प्राण प्रेयसी । अथो यद्भेषजं तव तस्य नो धेहि जीवसे ॥ ९ ॥
प्राणः प्रजा अनु वस्ते पिता पुत्रमिव प्रियं । प्राणोह सर्वस्येश्वरो यच्च प्राणति यच्च न ॥ १० ॥
प्राणो मृत्युः प्राणस्तक्मा प्राणं देवा उपासते । प्राणो ह सत्यवादिनमुत्तमे लोक आ दधत् ॥ ११ ॥
प्राणो विराट् प्राणो देष्ट्री प्राणं सर्व उपासते । प्राणो ह सूर्यश्चंद्रमाः प्राणमाहुः प्रजापतिं ॥ १२ ॥
प्राणापानौ व्रीहियवावनड्वान्प्राण उच्यते । यवे ह प्राण आहितो अपानो व्रीहिरुच्यते ॥ १३ ॥
अपानति प्राणति पुरुषो गर्भे अंतरा । यदा त्वं प्राण जिन्वस्यथ स जायते पुनः ॥ १४ ॥
प्राणमाहुर्मातरिश्वानं वातो ह प्राण उच्यते । प्राणे ह भूतं भव्यं च प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितं ॥१५॥
आथर्वणीरांगिरसीर्दैवीर्मनुष्यजा उत । ओषधयः प्र जायंते यदा त्वं प्राण जिन्वसि ॥ १६ ॥
यदा प्राणो अभ्यवर्षीद्वर्षेण पृथिवीं महीं । ओषधयः प्र जायंतेऽथो याः काश्च वीरुधः । १७॥
यस्ते प्राणेदं वेद यस्मिंश्चासि प्रतिष्ठितः । सर्वे तस्मै बलिं हरानमुष्मिंल्लोक उत्तमे ॥ १८ ॥
यथा प्राण बलिहृतस्तुभ्यं सर्वाः प्रजा इमाः । एवा तस्मै बलिं हरान्यस्त्वा शृणवत्सुश्रवः ॥ १९॥
अंतर्गर्भश्चरति देवतास्वाभूतो भूतः स उ जायते पुनः ।
स भूतो भव्यं भविष्यत्पिता पुत्रं प्र विवेशा शचीभिः ॥ २० ॥
एकं पादं नोत्खिदति सलिलाद्धंस उच्चरन् । यदंग स तमुत्खिदेन्नैवाद्य न श्वः स्यात् ।
न रात्री नाहः स्यान्न व्युच्छेत्कदाचन ॥ २१ ॥
अष्टाचक्रं वर्तत एकनेमि सहस्राक्षरं प्र पुरो नि पश्चा ॥
अर्धेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्धं कतमः स केतुः ॥ २२ ॥
यो अस्य विश्वजन्मन ईशे विश्वस्य चेष्टतः । अन्येषु क्षिप्रधन्वने तस्मै प्राण नमोस्तु ते ॥२३॥
यो अस्य सर्वस्य जन्मन ईशे सर्वस्य चेष्टतः । अतंद्रो ब्रह्मणा धीरः प्राणो मानु तिष्ठतु ॥ २४ ॥
ऊर्ध्वः सुप्तेषु जागार ननु तिर्यङ्नि पद्यते । न सुप्तमस्य सुप्तेष्वनु शुश्राव कश्चन ॥ २५ ॥
प्राण मा मत्पर्यावृतो न मदन्यो भविष्यति । अपां गर्भमिव जीवसे प्राण बध्नामि त्वा मयि ॥ २६॥

इत्यायुष्यगणः ॥

विषासहिं-सहमानं सासहानं सहीयांसम् । सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनाजितम् ।
ईड्या नाम ह्व-इन्द्रमायुष्मान् भूयासं ॥ (१७।१।१–२०)
विषासहिमिति संपूर्णः पुनः । ईड्यं नामह्व इंद्रं प्रियो देवानां भूयासं ॥२॥ विषासहिं० ईड्यं० इंद्रं प्रियः प्रजानां० ।३। विषा० ईड्यं० इंद्रं प्रियः पशूनां० ।४। विषा० ईड्यं० इंद्रं प्रियः समानानां० ।५।
उदिह्युदिहि सूर्यवर्चसा माभ्युदिहि । द्विषंश्च मह्यं रध्यतु मा चाहं द्विषते रधं । तवेद्विष्णो बहुधा वीर्याणि । त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ ६ ॥
उद्यन्नादित्यांश्च पश्यामि यांश्च न तेषु मा सुमतिं कृधि तवे० । त्वं नः प्रा० ॥ ७ ॥

---

१ अर्थरनवयबकथ-वेष्ट्र । २ घनब-प्राणोद । ३ सर्वपाठ ३ ईरअटयबघन स्त्वा ३ घ ते । ४ इत्यत्र नेति भवति । ५ ईरबअनटयघ पदमसन् शुश्रिवदे । ६ ईरटयअनघ सर्वद्ध । ७ ईटयबकनघ भवम । ८ छे तदन्यो । ८ घ एवं । ८ घरमठयर्थर सि

मा त्वा दभन्त्सलिले अप्स्वर्न्तर्ये पाशिन उपातिष्ठंत्यत्र शंतमो भव ॥
त्वं न इन्द्रोतिभिः शिवाभिः हित्वा शस्तिं दिवमारुक्ष एतां स नो मृड सुमतौ ते स्याम तवे०
आरोहंस्त्रिदिवं दिवो गृणानः सोमपीतये प्रियधामा स्वस्तये तवे० ॥ १० ॥
त्वं न इन्द्र महते सौभगायादब्धेभिः परि पाह्यक्तुभिः । तवे० ॥
त्वमिंद्रासि विश्वजित्सर्ववित्पुरुहूतस्त्वमिंद्र । त्वमिंद्रेमं सुहवंस्तोममेरयस्व
स नो मृड सुमतौ ते स्याम तवे० ॥ ११ ॥
अदब्धो दिवि पृथिव्यामुतासि न त आपुर्महिमानमंतरिक्षे ॥
अदब्धेन ब्रह्मणा वावृधानः स त्वं न इंद्र दिवि षं शर्म यच्छ । तवेंद्रि०॥ १२
या त इंद्र तनूरप्सु या पृथिव्यां यांतरग्नौ यात इंद्र पवमाने स्वर्विदि ॥
ययेंद्र तन्वा३न्तरिक्षं व्यापिथ तया न इंद्र तन्वा३शर्म यच्छ । तवे० ॥ १३ ॥
त्वामिंद्र ब्रह्मणा वर्धयंतः सत्रं निषेदुर्ऋषयो नाधमानाः तवे० ॥ १४ ॥
त्वं तृत त्वं पर्येष्युत्सं सहस्रधारं विदथं स्वर्विदं । तवे० ॥ १५ ॥
त्वं रक्षसे प्रदिशश्चतस्रस्त्वं शोचिषा नभसी वि भासि । त्वमिमा विश्वा भुवनानु तिष्ठ स ऋतस्य
पंथामन्वेषि विद्वांस्तवे० ॥ (१६) ॥
पंचभिः पराङ् तपस्येकयार्वाङशस्तिमेषि सुदिने बाधमानस्तवेंद्रि० १७ ॥
त्वमिंद्रस्त्वं महेंद्रस्त्वं लोकस्त्वं प्रजापतिः । तुभ्यं यज्ञो वितायते तुभ्यं जुह्वति जुह्वतस्तवे० ॥१८॥
असति सत्प्रतिष्ठितं सति भूतं प्रतिष्ठितं । भूतं ह भव्य आहितं भव्यं भूते प्रतिष्ठितं । तवेंद्रि० ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १९ ॥
शुक्रोऽसि भ्राजोऽसि । स यथा त्वं भ्राजता भ्राजोऽस्येवाहं भ्राजता भ्राज्यासम् ॥ २० ॥
रुचिरसि रोचोऽसि । स यथा त्वं रुच्या रोचोऽस्येवाहं पशुभिश्च ब्राह्मणवर्चसेन च रुचिषीय ॥२१॥
उद्यते नम उदायते नम उदिताय नमः । विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २२ ॥
अस्तंयते नमोऽस्तमेष्यते नमोऽस्तमिताय नमः । विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २३ ॥
उदगादयमादित्यो विश्वेन तपसा सह । सपत्नान्मह्यं रंधयन्मा चाहं द्विषते रधं । तवेंद्रि० ॥
त्वं न पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ २४ ॥
आदित्य नावमारुक्षः शतारित्रां स्वस्तये । अहर्मात्यपीपरो रात्रिं सत्राति पारय ॥ २५ ॥
सूर्य नावमारुक्षः शतारित्रां स्वस्तये । रात्रिं मात्यपीपरोऽहः सत्राति पारय ॥ २६ ॥
प्रजापतेरावृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च ॥
जरदष्टिः कृतवीर्यो विहायाः सहस्रायुः सुकृतश्चरेयम् ॥ २७ ॥
परीवृतो ब्रह्मणा० । मा मा प्रापन्निषवो दैव्या या मा मानुषीरवसृष्टा वधाय ॥ २८ ॥
ऋतेन गुप्त ऋतुभिश्च सर्वैर्भूतेन गुप्तो भव्येन चाहं ॥
मामा प्रापत्पाप्मा मोत मृत्युरंतर्दधेऽहं सलिलेन वाचः ॥ २९ ॥
अग्निर्मा गोप्ता परि पातु विश्वत उद्यन्त्सूर्यो नुदतां मृत्युपाशान् ॥
व्युच्छन्तीरुषसः पर्वता ध्रुवाः सहस्रं प्राणा मय्या यतन्ताम् ॥ ३० ॥

इत्यायुष्यगणः ॥

---

१ अनदयक्षध र्ही येम. २ ख-ष्ठा. ३ घ-प. ४ दं अदयथ मधावः; यन न यावः ।

अथ सर्वस्पगणः ॥

ये त्रिषप्ताः परियन्ति विश्वा रूपाणि बिभ्रतः । वाचस्पतिर्बला तेषां तन्वो अद्य दधातु मे ॥ १ ॥
पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह । वसोष्पते नि रमय मय्येवास्तु मयि श्रुतम् ॥ २ ॥
इहैवाभि वि तनूभे आर्त्नी इव ज्यया । वाचस्पतिर्नि यच्छतु मय्येव० ॥ ३ ॥
उपहूतो वाचस्पतिरुपास्मान्वाचस्पतिर्ह्वयताम् । सं श्रुतेन गमेमहि मा श्रुतेन वि राधिषि ॥ ४ ॥
ऐभिरग्निर्वसुभिः पार्थिवैः पूषा वरुणो मित्रो अग्निः ॥
इममादित्या उत विश्वे च देवा उत्तरस्मिन् ज्योतिषि धारयन्तु ॥ १ ॥
अस्य देवाः प्रदिशि ज्योतिरस्तु सूर्यो अग्निरुत वा हिरण्यम् ॥
सपत्ना अस्मदधरे भवन्तूत्तमं नाकमधि रोहयेमम् ॥ २ ॥
येनेन्द्राय समभरः पयांस्युत्तमेन ब्रह्मणा जातवेदः ॥
तेन त्वमग्न इह वर्धयेमं सजातानां श्रैष्ठ्य आ धेह्येनम् ॥ ३ ॥
एषां यज्ञमुत वर्चो ददेहं रायस्पोषमुत चित्तान्यग्ने । सपत्ना० ॥ ४ ॥
प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे सप्तऋचः ॥ प्रथमायां द्वितीयायां तृतीयेस्यश्च हवामहे ॥
उतेदानीं भगवन्त० ॥ अस्तु देवस्तेना वर्च० ॥ अमु विद्ं मणं मे० ॥
हस्तिवर्चसं प्रथतां बृहद्यशो अदित्या यत्तन्वः संबभूव ॥
तत्सर्वे समदुर्मह्यमेतद्विश्वे देवा अदितिः सजोषाः ॥ १ ॥
मित्रश्च वरुणश्चेन्द्रो रुद्रश्च चेततु । देवासो विश्वधायसस्ते माञ्जन्तु वर्चसा ॥ २ ॥
येन हस्ती वर्चसा संबभूव येन राजा मनुष्येष्वप्स्व ॥
येन देवा देवतामग्र आयन्तेन मामद्य वर्चसाग्ने वर्चस्विनं कृणु ॥ ३ ॥
यत्ते वर्चो जातवेदो बृहद्भवत्याहुतेः । यावत्सूर्यस्य वर्च आसुरस्य च हस्तिनः ॥
तावन्मे अश्विना वर्च आ धत्तां पुष्करस्रजा ॥ ४ ॥
यावच्चतस्रः प्रदिशश्चक्षुर्यावत्समश्नुते । तावत्समैत्विन्द्रियं मयि तद्धस्तिवर्चसम् ॥ ५ ॥
हस्ती मृगाणां सुषदामतिष्ठावान्बभूव हि । तस्य भगेन वर्चसाभि षिंचामि मामहम् ॥ ६ ॥
सिंहे व्याघ्र उत या पृदाकौ त्विषिरग्नौ ब्राह्मणे या ॥ इन्द्रं या देवी० सा न ऐतु वर्चसा० ॥ १ ॥
यशो हविर्वर्धतामिन्द्रजूतं सहस्रवीर्यं सुभृतं सहस्कृतम् ॥
यः प्रसर्स्राणमनु दीर्घाय चक्षसे हविष्मन्तं मा वर्धय ज्येष्ठतातये ॥ २ ॥
अच्छा न इन्द्रं यशसं यशोभिर्यशस्विनं नमसाना विधेम ॥
नो रास्व राष्ट्रमिन्द्रजूतं तस्य ते रातौ यशसः स्याम ॥ २ ॥
यशा इन्द्रो यशा अग्निर्यशाः सोमो अजायत । यशा विश्वस्य भूतस्याहमस्मि यशस्तमः ॥ ३ ॥
यशसं मेन्द्रो मघवान् कृणोतु यशसं द्यावापृथिवी उभे इमे ॥
यशसं मा देवः सविता कृणोतु प्रियो दातुर्दक्षिणाया इह स्याम् ॥ १ ॥
यथेन्द्रो द्यावापृथिव्योर्यशस्वान् यथाप ओषधीषु यशस्वतीः ॥
एवा विश्वेषु देवेषु वयं सर्वेषु यशसः स्याम ॥ २ ॥ यशा इंद्रो यशा अग्नि० ॥ ३ ॥

---

१ कटम–मे

१ अ. वे. सं. १।१।१–४। श–सप्ता। २ अ. वे. सं. १।१।१–४। ३ अ. वे. सं. ३।१६। ४ अ. वे. ३।३३। ५ अ. वे. सं. ६।३८।२५।१।१ ६ अ. वे. सं. ६।६।५८

गिरावरगराटेषु हिरण्ये गोषु यद्यशः। सुरायां सिच्यमानायां कीलाले मधु तन्मयि ॥ १ ॥
अश्विना सारघेण मा मधुनाङ्क्तं शुभस्पती। यथा मर्गस्वतीं वाचमावदानि जनाँ अनु ॥ २ ॥
मयि वर्चो अथो यशोऽथो यज्ञस्य यत्पयः। तन्मयि प्रजापतिर्दिवि द्यामिव दृंहतु ॥ ३ ॥
यथा सोमः प्रातःसवने अश्विनोर्भवति प्रियः। एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ ११ ॥
यथा सोमो द्वितीये सवन इंद्राग्न्योर्भवति प्रियः। एवा म इंद्राग्नी वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥१२॥
यथा सोमस्तृतीये सवन ऋभूणां भवति प्रियः। एवा मे ऋभवो वर्चश्च ध्रियतां ॥ १३ ॥
येद्गिरिषु पर्वतेषु गोष्वश्वेषु यन्मधु। सुरायां सिच्यमानायां यत्तत्र मधु तन्मयि ॥ १८ ॥
अश्विना सारघेण मा मधुनाङ्क्तं शुभस्पती। यथा वर्चस्वतीं वाचमावदानि जनाँ अनु ॥ १९ ॥
स्तनयित्नुस्ते वाक् प्रजापते वृषा शुष्मं क्षिपसि भूम्यां दिवि ॥
तां पशव उप जीवंति सर्वे तेनो सेषमूर्जं पिपर्ति ॥ २० ॥
पृथिवी दंडोऽन्तरिक्षं गर्भो द्यौः कशा विद्युत्प्रकशो हिरण्ययो बिंदुः ॥ २१ ॥
यो वै कशायाः सप्त मधूनि वेद मधुमान् भवति।
ब्राह्मणश्च राजा च धेनुश्चानड्वांश्च व्रीहिश्च यवश्च मधु सप्तमम् ॥ २२ ॥
मधुमान् भवति मधुमदस्याहार्यं भवति। मधुमतो लोकान् जयति य एवं वेद ॥ २३ ॥
यद्वीध्रे स्तनयति प्रजापतिरेव तत्प्रजाभ्यः प्रादुर्भवति। तस्मात्प्राचीनोपवीतस्तिष्ठेत्प्रजापतेऽनु
मा बुध्यस्वेति। अन्वेनं प्रजा अनु प्रजापतिर्बुध्यते य एवं वेद ॥ २४ ॥
येन वर्चोऽक्षेषु सुरायां च यदाहितं। यद्वाश्विना वर्चस्तेन मां वर्चसावतम् ॥ २५ ॥
येन महानघ्न्या जघनमश्विना येन वा सुरा। येनाक्षा अभ्यषिच्यन्त तेनेमां वर्चसावतम् ॥ २६ ॥
योऽनिध्मो दीदयदप्स्वन्तर्यं विप्रास ईडते अध्वरेषु ॥
अपां नपान्मधुमतीरपो दाया अभिरिन्द्रो वावृधे वीर्यावान् ॥ २७ ॥
इदमहं रुशन्तं ग्राभं तनूदूषिमपोहामि। यो भद्रो रोचनस्तमुदचामि ॥ २८ ॥
आ स्यै ब्राह्मणाः स्नपनीर्हरन्त्ववीरघ्नीरुदजन्त्वापः।
अर्यम्णो अग्निं पर्येतु पूषन्प्रतीक्षन्ते श्वशुरो देवरश्च ॥ २९ ॥
शं ते हिरण्यं शमु सन्त्वापः शं मेथिर्भवतु शं युगस्य तर्म ॥
शं त आपः शतपवित्रा भवंतु शमु पत्या तन्वं संसृजस्व ॥ वर्चस्यगणः समाप्तः ॥ ४० ॥
अमूः पारे पृदाक्वस्त्रिषप्ता निर्जरायवः।
तासां जरायुभिर्वयमक्ष्या३वपि व्ययामस्यघायोः परिपंथिनः ॥ १ ॥
विषूच्येतु कृन्तती पिनाकमिव बिभ्रती। विष्वक् पुनर्भुवा मनो असमृद्धा अघायवः ॥ २ ॥
न बहवः समशकन्नार्भका अभि दाधृषुः। वेणोरद्गा इवाभितोऽसमृद्धा अघायवः ॥ ३ ॥
प्रेतं पादौ प्रस्फुरतं वहतं पृणतो गृहान्। इंद्राण्येतु प्रथमाजीतामुषिता पुरः ॥ ३ ॥
पातं न इंद्रापूषणादितिः पांतु मरुतः। अपां नपात्सिन्धवः सप्त पातन पातु नो विष्णुरुत द्यौः ॥ १ ॥

---

१ अ. वे. सं. ६।६९।१-३। २ अटयवघन-वर्न। २ घ-अपि। ३ ङ-य। ४ घटयवअनई-हे। ५ घटयवअनर्दर-या; क-पा। ४ अ. वे. ९।१।११-१३। ६ अ. वे. सं. १४।१।३५-४०। ७ अ. वे. १४।२७।१-४। ८ अ. वे. ६।११।३।१-३

पातां नो द्यावापृथिवी अभिष्टये । पातु ग्रावा पातु सोमो नो अंहसः ।
पातु नो देवी सुभगा सरस्वती पात्वग्निः शिवा ये अस्य पायवः ॥ २ ॥
पातां नो देवाश्विना शुभस्पती उषासा नक्तोत न उरुष्यताम् ॥
अपां नपादभिहुती गयस्य चिद्देव त्वष्टर्वर्धय सर्वतातये ॥ ३ ॥
त्वष्टा मे दैव्यं वचः पर्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः । पुत्रैर्भ्रातृभिरदितिर्नु पातु नो दुस्तरं त्रायमाणं सहः ॥ १ ॥
येन सोमादितिः पथा मित्रा वा यन्त्यद्रुहः । तेना नोऽवसा गहि ॥ १ ॥
येन सोम साहन्त्यासुरान् रन्धयासि नः । तेना नो अधिवोचत ॥ २ ॥
येन देवा असुराणामोजांस्यवृणीध्वं । तेना नः शर्म यच्छत ॥ ३ ॥
यथा वृक्षं लिबुजा समंतं परिषस्वजे । एवा परि ष्वजस्व मां यथा मां कामिन्यसो यथा मन्नापगा असः ॥ १
नमो देववधेभ्यो राजवधेभ्यः । अथो ये विश्यानां वधास्तेभ्यो मृत्यो नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥
नमस्ते अधिवाकाय परावाकाय ते नमः । सुमत्यै मृत्यो ते नमो दुर्मत्यै त इदं नमः ॥ २ ॥
नमस्ते यातुधानेभ्यो नमस्ते भेषजेभ्यः । नमस्ते मृत्यो मूलेभ्यो ब्राह्मणेभ्य इदं नमः ॥ ३ ॥
अभयं मित्रावरुणाविहास्तु नो[1] अभयं सोमः सविता नः कृणोतु ।
अभयं नोऽस्तू[2] र्वन्तरिक्षं सप्तऋषीणां च हविषाभयं नो अस्तु ॥
अनमित्रं नो अधरादनमित्रं न उत्तरात् । इंद्रानमित्रं नः पश्चादनमित्रं पुरस्कृधि ॥ ३ ॥
उर्व[3] अगारसहस्राक्षो युक्त्वा शपथो रथम् । शप्तारमन्विच्छन्मम वृक इवाविमतो गृहं ॥ १ ॥
परि णो वृङ्ग्धि शपथ ह्रदमग्निरिवा दहन् । शप्तारमत्र नो जहि दिवो वृक्षमिवाशनिः ॥ २ ॥
यो नः शपादशपतः शपतो यश्च नः शपात् । वृक्ष इव विद्युता हत अमूलादनुशुष्यतु ॥
अनमित्रं नो अधरादनमित्रं न उत्तरात् । इंद्रानमित्रं नः पश्चादनमित्रं पुरस्कृधि ॥ ३ ॥
मनसे चेतसे धिय आकूतय उत चित्तये । मत्यै श्रुताय चक्षसे विधेम हविषा वयम् ॥ १ ॥
अपानाय व्यानाय प्राणाय भूरिधायसे । सरस्वत्या उरुव्यचे विधेम हविषा वयम् ॥ २ ॥
यमो[4] मृत्युरघमारो निर्ऋथो बभ्रुः शर्वोऽस्ता नीलशिखंडः ।
देवजनाः सेनयोत्तस्थिवांसस्ते अस्माकं परि वृजन्तु वीरान् ॥ १ ॥
मनसा होमैर्हविषा घृतेन शर्वायास्त्र उत राज्ञे भवाय ।
नमस्येभ्यो नम एभ्यः कृणोम्यन्यात्रास्मदघविषा नयंतु ॥ २ ॥
त्रायध्वं नो अघविषाभ्यो वधाद्विश्वे देवा मरुतो विश्ववेदसः ।
अग्नीषोमा वरुणः पूतदक्षा वातापर्जन्ययोः सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥
बृहस्पतिर्नः० त्यमूषु० त्रातारमिंद्र० इंद्रः सुत्रामा । अभयं नः कृणोत्विति विशेषः । स सुत्रामा-
स्वत्रां० तस्य वयं । विपरीते १ आमंद्रैरिंद्र हरि० । वर्म मे द्यावापृथिवी वर्माहर्वर्म सूर्यः । वर्म
मे विश्वे देवाः क्रन्मा मा प्रापत्प्रतीचिका ॥ (१९।२।२०।४)
ऐंद्राग्नं वर्म बहुलं यदुग्रं विश्वेदेवा नातिविध्यंति सर्वे ।
तन्मे तन्वं त्रायतां सर्वतो बृहदायुष्मान् जरदष्टिर्यथासत् ॥ (१९।५।३।१९)
गिरयस्ते पर्वता हिमवंतोऽरण्यं ते पृथिवि स्योनमस्तु ।
बभ्रुं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां ध्रुवां भूमिं पृथिवीमिन्द्रगुप्तां ॥

---

१ ययदवन-प्रेशो । १ ईअनघटय-चोतान॰, ब-त्वो ३ ह्र-स्यो । ४ घ-सत्पार ।

१ अ. सं. ६।१।४।१ २ „ ६।१।७।१-३ ३ „ ८।१ ४ अ. सं. ६।१३।१-३ ५—६।३।२।४ ६—६।४०।१।३ ७—६।४।३।४।१ ८—६।४१।१-३. ९—६।१०।६।३।१-३,

यत्ते मध्यं पृथिवि यच्च नभ्यं यास्त ऊर्जस्तन्वः संबभूवुः ।
तासु नो धेह्यभिनः १ पत्नः । पवस्व माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः ॥ (१२।१।११-१२)
यास्ते प्राचीः प्रदिशो या उदीचीर्यास्ते भूमे अधराद्याश्च पश्चात् ।
स्योना जोस्ता मह्यं चरते भवंतु मा निपप्तं भुवने शिश्रियाणः ॥ १ ॥
मा नः पश्चान्मा पुरस्तान्नुदिष्ठा मोत्तरादधरादुत ।
स्वस्ति भूमे नो भव मा विदन्परिपंथिनो वरीयो यावया वधं ॥ ३२ ॥ स्वस्त्ययनगणः ॥
स्वातीदा विशांपतिर्वृत्रहा १ ॥ (१।४।२१)
ब्राह्मणेन पर्युक्तासि कण्वेन नार्षदेन । सेनेवैषि त्विषीमती न तत्र भयमस्ति यत्र प्राप्नोष्योषधे ॥
नै ता अर्वारेण० १ अभयं मित्रा वरुणा० १ अभयं द्यावापृथिवी इहास्तु नोधात्रिणोनु
दवर्त नः प्रतीचः । मा ज्ञातारं मा प्रतिष्ठां विंदंतमिथो विघ्नाना उपयंतु मृत्युं ॥ १ ॥
हतं तर्दं समंकमाखुमश्विना छिन्तं शिरो अपि पृष्टीः श्रिणीतं ।
यवान्नेदवानपिनह्यतं मुखमथाभयं कृणुतं धान्याय ॥ १ ॥
पूषेमा आस इंद्र सुत्रामा ५ एतं यथामनु भामीम एवायेन पूर्वं न्यैयय तं अवीति ।
तस्था एतत्पुरुषमानस्यामयं परस्तादभयं ते अर्वाक् । १ स्वस्तिदा विशांपतिः ॥ १ ॥
नमस्ते घोषिणीभ्यो नमस्ते केशिनीभ्यो नमो नमस्कृताभ्यो नमः संभुंजतीभ्यः ॥ (११।२।३१)
आते राष्ट्रमिह रोहितोऽहार्षीद्व्यास्थन्मृधो अभयं ते अभूत् ।
तस्मै ते द्यावापृथिवी रेवतीभिः कामं दुहातामिह शक्वरीभिः ॥ १ ॥ (१३।१।५)
इदमुच्छ्रेयोऽवसानमागां शिवे मे द्यावापृथिवी अभूतां ।
असपत्नाः प्रदिशो मे भवंतु न वै त्वा द्विष्मो अभयं नो अस्तु ॥ (१९।२।१४।१)
यत इन्द्र भयामहे० ऊतिभिः ॥ अभयगणः ।
मा नो विदन्विव्याधिनो मो अभिव्याधिनो विदन् । आरात् शरव्या अस्मद्विषूचीरिंद्र पातय ॥१॥
विष्वंचो अस्मच्छरवः पतंतु ये अस्ता ये चास्याः । दैवीर्मनुष्येषवो ममामित्रान्वि विध्यत ॥ २ ॥
यो नः स्वो यो अरणः सजात उत निष्ठ्यो यो अस्माँ अभिदासति ।
रुद्रः शरव्ययैतान् ममामित्रान्वि विध्यतु ॥ ३ ॥
यः सपत्नो योऽसपत्नो यश्च द्विषं छपांतिनः ॥ देवास्तं सर्वे धूर्वंतु० ॥ ४ ॥
अदारसृद्भवतु० १ । यो अद्य सैन्यो वधोघायूनामुदीरते । युवं तं मित्रा वरुणावस्मद्यावयं परि ॥१॥
इतश्च यदमुतश्च यद्वधं वरुणे यावय । वि महच्छर्म यच्छ वरीयो यावया वधं ॥ ३ ॥
शास इत्था महां मित्रसाहो अस्तृतः । न यस्य० ४ । स्वस्तिदा विशांपति० १ । वि न इंद्र० १ । अधैमं
गन्या तमो यो अस्मां अभिदासति । पादव्यत्ययः । विरक्षो विमृ० । अपेंद्र द्वि० वि महच्छर्म० ।
२ संशितं म इदं ब्रह्म संशितं वीर्यं ५ बलं । संशितं क्षत्रमजरमस्तु जिष्णुर्येषामस्मि पुरोहितः
समहमेषां राष्ट्रं स्यामि समोजो वीर्यं ५ बलं । वृश्चामि शत्रूणां बाहूननेन हविषाहं ॥२॥ निचैः पद्यं-
तामधरे भवंतु ये नः सूरिं मघवानं पृतन्यात् । क्षिणामि ब्रह्मणामित्रानुन्नयामि स्वानहम् ॥ ३ ॥

---

१ यटयकयन-स्योना ता; ध-स्योनास्तर । २ अ. वे. १४।१९, १४।१९. ३—१।४।२१
४—६।४।३२ ५—६।५।५०।१ नकघर-हंततंद; यटअ-हततंदं; ई-हततादं । ६ टयवभघनवर-पूर्वे ।
७ घवयवअनर-मानो । ८ घटयअन-दं यावयः । ९-विश्वं चो- । १० -च्छिशाति न० । ११-शा ।
१२ रनटयवकय-अयगेषवा, अ-अयाध-मघमंगमया । १३ अ. वे. ३।१९।१-८. १४ घ-मघवानं;
१५ घअनर-मघवाजं. १६ अनघर-क्षुणाधि; घकं-क्षुणामि ।

तीक्ष्णीयांसः परशोरग्नेस्तीक्ष्णतरा उत । इंद्रस्य वज्रात्तीक्ष्णीयांसो येषामस्मि पुरोहितः ॥ ४ ॥
एषामहमायुधा सं स्याम्येषां राष्ट्रं सुवीरं वर्धयामि ।
एषां क्षत्रमजरमस्तु जिष्ण्वे १ षां चित्तं विश्वेऽवन्तु देवाः ॥ ५ ॥
उद्धर्षतां मघवन्वाजिनान्युद्वीराणां जयतामेतु घोषः ॥ पृथग्घोषा उलुलयः केतुमंत उदीरतं ॥ ६ ॥
देवा इन्द्रज्येष्ठा मरुतो यंतु सेनया ॥ ६ ॥
प्रेता जयता नर उग्रा वः संतु बाहवः । तीक्ष्णेषवोऽबलधन्वनो हतोग्रायुधा अबलानुग्रबाहवः॥७॥
अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिते । जयामित्रान्प्र पद्यस्व जह्येषां वरं वर मामीषां मोचि कश्चन८
त्वया मन्यो सरथमारुजंतो हर्षमाणोः । संशिता मरुची । इति विशेषः । सूक्तं० ।
यस्ते मन्यो विधद्वज्रसायक सह ओजः पुष्यति विश्वमानुषक् ।
साह्याम दासमार्यं त्वया युजा वयं सहस्कृतेन सहसा सहस्वता ॥ १ ॥
एता देवसेनाः सूर्यकेतवः सचेतसः । अमित्रान्नो जयंतु स्वाहा ॥ (५।४।२१।१२)
अव मन्युरवायताव बाहू मनोयुजा । पराशर त्वं तेषां पराञ्चं शुष्मं मर्दयाधा नो रयि मा कृधि ।१।
निर्हस्तेभ्यो नैर्हस्तं यं देवाः शरुमस्यथ युवृश्चामि शत्रूणां बाहूननेन हविषाहं ॥ २ ॥
इंद्रश्चकार प्रथमं नैर्हस्तमसुरेभ्यः । जयंतु सत्वानो मम स्थिरेणेंद्रेण मेदिना ॥ ३ ॥
निर्हस्तः शत्रुरभिदासन्नस्तु ये सेनाभिर्युधमायन्त्यस्मान् ।
समर्पयेंद्र महता वधेन द्रात्वेषामघहारो विविद्धः ॥ १ ॥
आतन्वाना आयच्छंतोऽस्यंतो ये च धावथ । निर्हस्ताः शत्रवः स्थनेंद्रो वोऽद्य पराशरीत् ॥ २ ॥
निर्हस्ताः सन्तु शत्रवोऽङ्गैषां म्लापयामसि । अथैषामिंद्र वेदांसि शतशो वि भजामहै ॥ ३ ॥
परि वर्त्मानि सर्वत इंद्रः पूषा च सस्रतुः । मुह्यंत्वद्यामूः सेना अमित्राणां परस्तरां ॥ १ ॥
मूढा अमित्राश्चरताशीर्षाण इवाहयः । तेषां वो अग्निमूढानामिंद्रो हंतु वरंवरं ॥ २ ॥
ऐषु नह्य वृषाजिनं हरिणस्याभियं कृधि ॥ पराङमित्र एषत्वर्वाची गौरुपेषतु ॥ ३ ॥
अभिभूर्यज्ञो अभिभूरग्निरभिभूः सोमो ।
अभिभूरिंद्र १ ःम्य १ हं विश्वाः पृतना यथा सान्येवा विधेमाग्निहोत्रा इद्र हविः ॥ १ ॥
स्वधास्तु मित्रावरुणा विपश्चिता प्रजावत् क्षत्रं मधुपनेह पिन्वतं ॥
बाधेथां दूरं निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्रमुमुक्तमस्मत् ॥ २ ॥
इमंवीरमनु हर्षध्वमुग्रमिंद्रं सखायो अनुसंरभध्वं । ग्रामजितं गोजितं वज्रबाहुं जयंतमज्मप्रमृणंतमोजसा ।३
इंद्रो जयाति न पराजयाता अधिराजो राजसु राजयातै ।
चर्कृत्य ईड्यो वंद्यश्चोपसद्यो नमस्यो भवेह ॥ १ ॥
त्वमिंद्राधिराजः श्रवस्युस्त्वं भूरभिभूतिर्जनानां । त्वं दैवीर्विश इमा वि राजा युष्मत् क्षत्रमजरं ते अस्तु ।२
प्राच्या दिशस्त्वमिंद्रासि राजोतोदीच्या दिशो वृत्रहञ्छत्रुहोसि ।
यत्र यंति स्रोत्यास्तज्जितं ते दक्षिणतो वृषभ एषि हव्यः ॥ ३ ॥

---

१ घवयदुईअ-रुज । २ अनटयवग्र-मनोषा । ३ अ. वे. ४।३१।१ । ४ अ. वे. ७।३२ । ५ क-सचेतस्यः । ६ अ वे. ६।७।६५, ७ अ. वे. ६।६६, ८ घकयअनटयव-समं.ये । ९ अ. वे. ६।६७ । १० १ अ. वे. ६।९७, ११ कघअनब ग्ध्यस्मत् । १२ अ. वे. ६।९८,

अभि त्वेंद्र वरिमतः पुरा त्वांहूरणाद्धुवे । ह्वयाम्युग्रं चेत्तारं पुरुणामानमेकजम् ॥ १ ॥
यो अद्य सेन्यो वधो जिघांसं न उदीरते । इंद्रस्य तत्र बाहू समंतं परि दद्मः ॥ २ ॥
परि दद्म इंद्रस्य बाहू समंतं त्रातुस्त्रायतां नः । देव सवितः सोमराजं सुमनसं मा कृणु स्वस्तये ॥ ३ ॥

अपराजितगणः ॥

यः सपत्नो योऽसपत्नो यश्च द्विषञ् छपाति नः । देवास्तं सर्वे धूर्वंतु ब्रह्म० ॥ (१।१९।४)
शर्मवर्मैतदाहरास्यै नार्यां उपस्तरे । सिनीवालि प्रजायतां भगस्य सुमतावसत् ॥ १४।२।२१ ॥
उद्व ऊर्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुंचत । माटुष्कृतौ व्येनसावघ्न्यावशुनमारताम् ॥ १६ ॥
अघोरचक्षुरपतिघ्नी स्योना शग्मा सुशेवा सुयमा गृहेभ्यः ॥
वीरसूर्देवृकामा स त्वयैधिषीमहि सुमनस्यमाना ॥ १७ ॥
इतश्च यदमुतश्च यद्वधं वरुण यावय ॥ वि महच्छर्म यच्छ वरीयो यावया वधं ॥ (१।२०।३)
अपेंद्रद्विष० ज्यायतो वधं० । विमहच्छर्म ॥ (१।२१।४)
न्यूयं नः प्रवतो नपान्मरुतः सूर्यत्वचसः । शर्मयच्छाथ सप्रथः ।
इममग्न आयुषे वर्चसे नय प्रियं रेतो वरुणमित्र । माते० ॥ (२।२८।५) ॥
तिस्रो देवीर्महि नः शर्म यच्छत प्रजायै न स्तन्वे यच्च पुष्टं । मादास्महि प्रजया० ॥(५।३।७)
उरुव्यचा नो महिषः शर्म यच्छ । त्वस्मि० ॥ ८ ॥
इंद्रस्य शर्मासि । तं त्वा प्रपद्ये तं त्वा प्रविशामि सर्वगुः सर्वपूरुषः सर्वात्मा सर्वतनूः सह यन्मे स्वितेन ॥ (५।६।१४) ॥
अश्मवर्म मेऽसि यो मा प्राच्या दिशोऽघायुरभिदासात् । एतत्सऋच्छात् । यो मां दक्षिणाया: ॥
यो मा प्रतीच्याः० । यो मोदीच्याः० । यो मा ध्रुवाया' । यो मोर्ध्वायाः० ॥
बृहता मन उपह्वये मातरिश्वना प्राणापानौ।सूर्याच्चक्षुरंतारिक्षाच्छ्रोत्रं पृथिव्याः शरीरम्॥(५।१०।१-८)
येन देवा असुराणामोजांस्यवृणीध्वं । तेना नः शर्म यच्छत ॥ (६।१।७।३)
यथा वृक्षं लिबुजा समंतं परिषस्वजे । एवा परिष्वजस्व मां ।
यथा मां कामिन्यसो यथा मन्नापगा असः ॥ (६।१।७।१-२)
यथेमे द्यावापृथिवी सद्यः पर्येति सूर्यः । एवा पर्येमि ते मनो यथा मां काम० ।
यथा सुपर्णः प्रपतन्पक्षौ निहंति भूम्यां । एवा नि हन्मि ते मनो यथा मां काम० ।
वांछ मे तन्वं पादौ वाञ्छाक्ष्यौ वाञ्छसक्थ्यौ । अक्षौ वृषण्यंत्याः केशा मां ते कामेन शुष्यंतु ॥
मम त्वादोषणिश्रिषं कृणोमि हृदयश्रिषं ॥ (६।१।९।१-२)
यथावतः परागसो माभुष्याहं कदाचन । अनडुद्भ्यस्त्वं प्रथमं धेनुभ्यस्त्वमरुंधतिः ।
अधेनवे[1] पवसे शर्म यच्छ चतुष्पदे । शर्म यच्छत्वोषधिः सह देवीररुंधती ।
करत्पयस्वं तं गोष्ठमयक्ष्मा उत पुरुषान् । निस्त्ररूपां सुभगामस्यादद्दामि जीवलां ॥
सा नो रुद्रस्यास्तां हेतिं दूरं नयतु गोभ्यः । तनुष्टे वाजि तन्वक्षमभ्यधावतु शर्म तुभ्यं ॥
अपक्रतो महोपरुणाय यदेभोदिर्वाम ज्योतिस्वामेर्मीयाव ॥
वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम वचसा करामहे ॥

---

१ अ. वे. ६।६६ । २ ध-वर्मः घकयअनर्हरटव-स्तभग । ३ घ-ह । ४ अ. वे. ८।२।७ ।

यस्य उपस्था उर्वी] तरिक्षं । सा नः शर्म त्रिवरूथं नियच्छात् ।
वेशानां पत्नीरुशती ०[१] यच्छंतु समाप्तौ ।
अधिब्रूहि मां रमया सृजे तवैव सन्त्सर्वहायाइहास्तु ॥
भद्राशर्वौ मृड तं शर्म यच्छ मयसिध्यदुरितं धत्तमायुः ।
रक्षोहणं वाजि० १ ।

स्वस्तिं मे द्यावापृथिवी स्वस्तिं मित्रो अकरयं ॥ स्वस्तिं मे ब्रह्मणस्पतिः स्वस्ति सविताकरत् ॥७।३०॥
वर्म मे द्यावापृथिवी स्वस्त्ययनोक्ता १ । ऐंद्राग्नं वर्म० १ इयमपि तत्र ॥
वर्म मह्यमयं मणिः फालाज्जातः करिष्यति । पूर्णोमंथेन मामगइस्तेन सह वर्चसा ।
'मित्रः पृथिव्योद्क्रामत्तां पुरं प्रणयामि वः । तामाविशतता प्रविशत सा वः शर्म च वर्म यच्छतु ।
वायुरंतरिक्षेणोद्० । सूर्योदिवो० । चंद्रमानक्षत्रैरु० । सोम उष्पधीरु० । यज्ञोदक्षिणाभिरु० । समुद्रो

नदीभिरु० । ब्रह्म ब्रह्मचारिभिरु० । इन्द्रो वीर्येणो० । देवा अमृतेणो० । प्रजापतिः प्रजापतीभिरु० ॥
अप न्यधुः पौरुषेयं वधं यमिंद्राग्नी धाता सविता बृहस्पतिः ।
सोमो राजा वरुणो अश्विना यमः पूषास्मान्परिपातु मृत्योः ॥ १ ॥
यानि चकार भुवनस्य यस्पतिः प्रजापतिर्मातरिश्वा प्रजाभ्यः ।
प्रदिशो यानि वसते दिशश्च तानि मे वर्माणि बहुलानि संतु ॥ २ ॥

यत्ते तनूष्वनह्यंत देवा द्युराजयो देहिनः । इंद्रो यच्चक्रे वर्म तदस्मान्पातु सर्वतः ॥ ३ ॥
वर्म मे द्यावापृथिवी स्वस्त्ययनोक्ता ।
अपेंसपत्नं पुरस्तात्पश्चान्नो अभयं कृतं । सविता दक्षिण उत्तरान्माशचीपतिः ॥ १ ॥
दिवो मादित्या रक्षंतु भूम्या रक्षंत्वग्नयः । इंद्राग्नी रक्षतां मा पुरस्तादश्विनावभितः शर्म यच्छतां ।
तिरश्चीनघ्न्या रक्षतु जातवेदा भूतकृतो मे सर्वतः संतु वर्म ॥ २ ॥ इति शर्मवर्मगणः ।

अथ पूर्वोक्ता अशीत्युत्तरशतं श्लोकाः ॥

सुरास्त्वामभिषिंचंतु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वासुदेवो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विभुः ॥ १ ॥
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवंतु विजयाय ते । आखंडलोऽग्निर्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा ॥ २ ॥
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः । ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालाः पांतु ते सदा ॥ ३ ॥
रुद्रो धर्मो मनुर्दक्षो रुचिः श्रद्धा तु पार्थिव । भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च सनकश्च सनंदन. ॥ ४ ॥

सनत्कुमारश्च तथा भगवानपि चांगिराः । पुलहश्च पुलस्त्यश्च मरीचिः कश्यपः प्रभु ॥ ५ ॥
एते त्वामभिषिंचंतु प्रजाध्यक्षा. समागताः । प्रभाकरा बर्हिषदो अग्निष्वात्तास्तथैव च ॥ ६ ॥
क्रव्यादाश्चोपहूताश्च आज्यपाश्च सुकालिनः । एते त्वामभिषिंचंतु पितरश्चाग्निभिः सह ॥ ७ ॥
लक्ष्मीर्देवी शची ख्यातिरनसूया तथा स्मृतिः । संभूतिः सन्नतिश्चैव क्षमा प्रीतिरथैव च ॥ ८ ॥

---

१ घअनईरयट—फलाग्रात । २ अ वे १९।१९।१-११ । ३ अ. वे. १९।२० । ४ घ-धाता । —५ अ. वे. १९।१६।१-२ । ६ घ-च्युनः ।

स्वाहा स्वधा च ते राजन्नभिषिंचंतु मातरः । कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिर्लक्ष्मीस्तथा क्रिया ॥ ९ ॥
बुद्धिर्लज्जा वपुः शांतिस्तुष्टिः सिद्धिश्च पार्थिव । एतास्त्वामभिषिंचंतु धर्मपत्न्यः समागताः ॥१०॥
अरुंधती वसुर्यामी लंबाभानुर्मरुत्वती । संकल्पा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा तथैव च ॥ ११ ॥
धर्मपत्न्यो दशान्यास्त्वामभिषिंचंतु पार्थिव । अदितिर्दितिर्दनुः काला सुरुष्टानायुषामुनिः ॥ १२ ॥
कद्रूः क्रोधवशा प्राची विनता सुरभिस्तथा । एतास्त्वामभिषिंचंतु कश्यपस्य प्रियाः स्त्रियः ॥ १३ ॥
पत्नी ते बहुपुत्रस्य सुपुत्रा या च भामिनी । समायात्वभिषेकाय विजयाय च पार्थिव ॥ १४ ॥
कृशाश्वपत्नी च तथा सुप्रभा तु जया तथा । सुदर्शना तयोः पुत्रो विजयं विदधातु ते ॥ १५ ॥
मनोरमा भानुमती विशाला या च बाहुदा । अरिष्टनेमिपत्न्यस्त्वामभिषिंचंतु पार्थिव ॥ १६ ॥
कृत्तिका रोहिणी देवी विशाखा च तथा नृप । अनुराधा तथा ज्येष्ठा मूलं च वसुधाधिप ॥१७॥
आषाढा च तथा पूर्वा तथा या चोत्तराह्वया । अभिजिच्च तथा श्रुत्या धनिष्ठा च तथैव च ॥१८॥
तथा शतभिषक् चैव पूर्वाभाद्रपदा तथा । उत्तरा रेवती राजन् अश्विनी भरणी तथा ॥ १९ ॥
एतास्त्वामभिषिंचंतु सोमपत्न्यः समागताः । मृगी च मृगचर्मा च श्वेतमर्द्दचरा हरिः ॥ २० ॥
भूता च कपिला दंष्ट्रा सुरभी सुरसा तथा । एताः पुलस्त्यपत्न्यस्त्वामभिषिंचंतु पार्थिव ॥ २१ ॥
श्येनी भासी तथा क्रौंची धृतराष्ट्री तथा शुकी । पत्न्यस्त्वामभिषिंचंतु अरुणस्यार्कसारथेः ॥ २२ ॥
आयतिर्नियतिश्चैव रात्रिर्निद्रा च पार्थिव । एतास्त्वामभिषिंचंतु लोकसंस्थानहेतवः ॥ २३ ॥
उमा सेना शची चैव धूमोर्णा निर्ऋतिस्तथा । गौरी शिवा च बुद्धिश्च वडवा चैव नंदना ॥ २४ ॥
आनृषमा च तथा ज्योत्स्ना या च देवी वनस्पतिः । एतास्त्वामभिषिंचंतु कालस्यावयवाः शुभाः ॥ २५ ॥
आदित्यश्चंद्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः । ग्रहास्त्वामभिषिंचंतु राहुः केतुश्च तर्पिताः ॥
स्वायंभुवो मनोः पुत्रो मनुः स्वारोचिषस्तथा । औत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥
वैवस्वतोथ सावर्णी दक्षब्रह्मसुतावुभौ । धर्मपुत्रो रुद्रपुत्रो रौच्यो भौत्यश्च यो मनुः ॥
एते त्वामभिषिंचंतु मनवश्च चतुर्दश ॥
विश्वभुग्विश्वधाग्निश्च शांतः सुसुखी विभुः । मनोजवस्तथोजस्वी बलिरद्भुतभांतिकौ ॥
वृषश्च कतिधामा च दिविस्पृक् शुचिरेव च । एते त्वामभिषिंचंतु देवपालाश्चतुर्दश ॥
रैवंतश्च कुमारश्च तथा वर्चाः कुमारकः । वीरभद्रश्च नंदी च विश्वकर्मा पुरोजवः ॥
एते त्वामभिषिंचंतु सुरमुख्याः समागताः । आत्मा ह्यायुमंतो दक्षः पदुः प्राणस्तथैव च ॥
हविष्यश्च गविष्ठश्च क्रतः सत्यश्च पार्थिव । अभिषिंचंतु राजंस्त्वां देवा ह्यंगिरसो दश ॥
क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालकामो मुनिस्तथा । धृतिमान्मनुजश्चैव रोचमानस्तथैव च ॥
एते त्वामभिषिंचंतु विश्वेदेवास्तथा दश ॥
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पुष्पकेतुस्तथा बुधः । भरतश्च तथा मृत्युः कापालिरथ किंकिणिः ॥
एकादशैते रुद्रास्त्वामभिषिंचंतु पार्थिव ॥
भुवनो भावनश्चैव सुजन्यः सुजनस्तथा । क्रतुः सुवर्णस्तर्क्ष्यश्च व्यजश्च व्यसुतस्तथा ॥
प्रसवश्चाव्ययश्चैव दक्षश्च मनुजाधिप । एते त्वामभिषिंचंतु भृगवो नाम देवताः ॥
मनोमहश्च प्राणश्च नरोपानश्च वीर्यवान् । चितिर्हयो नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा ॥
विभुश्चापि द्विविश्रेष्ठस्तथान्यश्च जगद्धितः । एते त्वामभिषिंचंतु साध्या द्वादश पार्थिव ॥
धाता मित्रोऽर्यमा पूषा शक्रोंऽशो वरुणो भगः । त्वष्टा विवस्वान्सविता विष्णुर्द्वादशमः स्मृतः ॥

---

१ घख-इत्न ह्याभिषेच । २ घअनर्हरमदय वरा । ३ घख मृगा । ४ खख एतेस्त्वां ।

मांधाता मुचकुंदश्च तथा राजा पुरूरवाः । इक्ष्वाकुश्च यदुश्चैव पुरुर्भूरिश्रवास्तथा ॥
अंबरीषश्च नाभागो बृहदश्वो महाहनुः । प्रद्युम्नश्चाथ सुद्युम्नो भूरिद्युम्नश्च संजयः ॥
एते चान्ये च राजानस्तव राजन् दिवंगताः । समायांत्वभिषेकाय विजयाय तथा श्रिये ॥
पर्जन्याद्यास्तथा भूप मेघाः सर्वे समागताः । द्रुमाश्चौषधयो रत्नं बीजानि विविधानि च ॥
सर्वे त्वामभिषिंचंतु राजराज्ये सुसत्वराः ॥
पुरुषश्चाप्रमेयात्मा महाभूतानि यानि च । पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिस्तथैव च ॥
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तश्च महीपते । एते त्वामभिषिंचंतु समेता वसुधाधिप ॥
रुक्मभौमः शिलाभौमः पातालो नीलमृत्तिकः । पीतरक्तासिताश्चैव श्वेतभौमास्तथैव च ॥
एते त्वामभिषिंचंतु विजयाय महीपते ॥
भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महर्जनः । तपः सत्यं च राजेंद्र विजयाय भवंतु ते ॥
जंबू शाकःकुशः क्रौंचः शाल्मलीद्वय एव च । प्लक्षश्च पुष्करश्चैव स्वस्वाम्यं प्रदिशंतु ते ॥
उत्तराः कुरवः पुण्या रम्या हैरण्वतास्तथा । भद्राश्वः केतुमालश्च वर्षश्चैव इलावृतः ॥
हरिवर्षः किंपुरुषो वर्षो भारतसंज्ञकः । एते त्वामभिषिंचंतु समेत्य वसुधाधिप ॥
इंद्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गांधर्वो वरुणस्तथा ॥
अयं च नवमस्तेषां स्वस्वाम्यं प्रदिशंतु ते ॥
हिमवान् हेमकूटश्च निषधो नील एव तु । श्वेतशृंगोगवान्मेरुर्माल्यवद्गंधमादनाः ॥
महेंद्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवांस्तथा । विंध्यश्च पारियात्रश्च सर्व एव महीधराः ॥
समागम्याभिषिंचंतु त्वामद्य वसुधाधिप ॥
ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदस्तथैव च । अथर्ववेदो वेदास्त्वां अभिषिंचंतु पार्थिव ॥
इतिहासो धनुर्वेदो गांधर्वश्चायुसंज्ञितः । सतांपवेदाश्च तथा विजयाय भवंतु ते ॥
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्त ज्योतिषां गतिः । छंदो विविक्तिषेडानि विजयाय भवंतु ते ॥
अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
सांख्ययोगः पांचरात्रो वेदः पाशुपतं तथा । कृतांतपंचकं चैव शास्त्राणि विविधानि च ॥
गायत्री पापशमनी गंगा देवी महा शिवा । गांधारी च तथा नारी विजयं प्रदिशंतु ते ॥
देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च ॥
देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः । अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥
औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये । स्थानानि च समस्तानि पुण्यान्यायतनानि च ॥
जीमूतानि च सर्वाणि तद्विकाराश्च सर्वशः । उक्तानि चाप्यनुक्तानि विजयाय भवंतु ते ॥
लवणक्षारतोयाश्च घृतमंडोदकास्तथा । दधिमंडोदकाश्चैव सुरोदश्च नराधिप ॥
तथैवेक्षुरसोदश्च तथा स्वादूदकश्च यः । गर्भोदकश्च तोयैस्त्वामभिषिंचंतु पार्थिव ॥
चत्वारः सागराश्चैव स्वेन तोयेन पार्थिव । समागम्याभिषेके तु विजयं प्रदिशंतु ते ॥
पुष्करश्च प्रयागश्च प्रभासो नैमिषं तथा । तथा ब्रह्मसरः पुण्यं गयाशीर्षं च पार्थिव ॥
कालोदको नंदिकुंडस्तथैवोत्तरमानसः । स्वर्गमार्गप्रदश्चैव तथा पंचनदश्च यः ॥

१ क्ष पाठः । २ ज्ञनपत्रघ—पति । ३ ख–विविति । ४ ख–कशमिनी । ५ घ–मु द्यो

भृगुतीर्थं प्रभासश्च तथैवामरकंटकः । आश्रमः कालिकायाश्च तृणबिंदोस्तथाश्रमः ॥
गोतीर्थं चाग्नितीर्थं च विमलः स्वर्ग एव च । जंबूमार्गश्च विमलः पुण्यस्तंडुलिकाश्रमः ॥
कपिलश्च तथा तीर्थो तीर्थौ वातिकसंडिका । महासरस्तथागस्त्यकुमारीतीर्थमेव च ॥
अंगद्वारःकुशावर्तो बिल्वको नीलपर्वतः । वाराहः पर्वतश्चैव तीर्थं कनखलं तथा ॥
सुगंधा च धरा कुंभास्तथा शाकंभरीति या । भृगुतुंगः सकुब्जाम्रः कपिलस्य तथाश्रमः ॥
चमसोद्भेदनः पुण्यस्तथा विनशनं शुभः । अजतुंगश्च मोचश्च अश्वगंधश्च पार्थिव ॥
कालंजरः सकेदारो रुद्रकोटिस्तथैव च । महालयश्च राजेंद्र बदर्याश्रम एव च ॥
नंदा च सोमतीर्थं च सूर्यतीर्थं शतक्रतोः । अश्विनोर्वरुणस्याथ वायोर्वैश्रवणस्य च ॥
ब्रह्मणश्चैव शर्वस्य यमस्य च्यवनस्य च । विरूपाक्षस्य धर्मस्य तथा चाप्सरसां नृप ॥
ऋषीणां च वसूनां च साध्यानां मरुतां तथा । आदित्यानां च रुद्राणां तथा चांगिरसां नृप ॥
विश्वेदेवभृगूणां च तथान्येषां च मानद । प्लक्षप्रस्रवणश्चैव सुपुण्यः च नराधिप ॥
शालग्रामसरश्चैव वाराहो मानसस्तथा । कामाश्रमस्त्रिकूटश्च चित्रकूटस्तथैव च ॥
सपूर्वः क्रतुसारश्च तथाविष्णुपदं सरः । काम्पिल्यं च तथा तीर्थं वासुकेस्तीर्थमेव तु ॥
सिंधूत्तमस्तपोद्वारोऽन्यश्च सूर्पारकुंभकः । पुंडरीकश्च राजेन्द्र गंगासागरसंगमः ॥
सिंधुसागरयोश्चैव संगमः सुमनोहरः । तथा कुंभामसुंदश्च मानसं च तथा सरः ॥
तथा बिंदुसरः पुण्यं सरस्वच्छोदकं तथा । धर्मारण्यं फल्गुतीर्थमविमुक्तं तथैव च ॥
लौहित्यश्च तथा पुण्यो बदरी पावनः शिवः । तीर्थं सप्तर्षीणां च वन्हितीर्थं तु पार्थिव ॥
पुण्यवस्त्रापथो मेघनागलेशस्तु पार्थिव । पुष्पन्यासस्तथा चैव तीर्थो हंसपदस्तथा ॥
अश्वतीर्थश्च कर्णाश्वो मणिमंथस्तथैव च । देविका इंद्रमार्गश्च स्वर्णबिन्दुस्तथैव च ॥
आहल्यकस्तथा तीर्थस्तीर्थश्चैरावतास्तथा । ऐरावतीसमुद्भेदे तीर्थं मोगयक्षात्परं ॥
करवीराह्वयं चैव नागमो वणिकस्तथा । पापमोचनिकश्चैव ऋणमोचनिकस्तथा ॥
उद्वेजनस्तथा पुण्यः संपूज्यः सरसां वरः । देवमल्लसरः पुण्यं सार्पिर्दधि तु पार्थिव ॥
एते चान्ये च बहवः पुण्यसंकीर्तिनाः शुभाः । तोयैस्त्वामभिषिंचंतु सर्वपातकनाशनैः ॥
गंगा महानदी पुण्या ह्रदिनी ह्लादिनी तथा । पावनी च तथा सीता चक्षुः सिंधुश्च नर्मदा ॥
सुप्रभा कांचनाक्षी च विशाला मानसी ह्रदा । सरस्वत्योघनादी च सुवेणा विमलोदका ॥
शिप्रा शोणश्च तथैव सरयूर्गंडकी तथा । अच्छोदा च त्रिभागा च चंद्रभागा इरावती ॥
वितस्ता देविकारंभा केशा देवह्रदा शिवा । तथा चेक्षुमती पुण्या कौशिकी यमुना तथा ॥
गोमती धूतपापा च बाहुदा तु सरस्वती । निर्विन्ध्या च तृतीया च लौहितश्च महानदः ॥
देवस्मृतिर्वेदमाता वेदपुर्धुरदा तथा । पर्णाशा वंदना चैव सदानीरा कुमुद्वती ॥
पीता चर्मण्वती धूमा विदर्भा वेणुमत्यपि । अवती च तथा कुंती सुरसा च पलाशिनी ॥
मंदाकिनी दशार्णा च सिंधुरेखा कुमुद्वती । तपती पिप्पली श्येनी करतोया पिशाचिका ॥
चित्रोपला चित्ररथा मंजुला वाकुलामती । शुक्तिमती सिनीआर्ली मंहूणी तृपिका कपूः ॥
तापी पयोष्णी निर्विन्ध्याऽसिता च निषधावनी । वेणा वैतरिणी भीमा मंद एव तथा कुहूः ॥

---

१ ए तें । २ टक्कपअजय-भनरी । ३ पय भनजय मोगर्ना । ४ सा-ग ट-चरीग

तोया चैव महागौरी दुर्गातिर्मिगिला तथा । गोदावरी भीमरथी कृष्णवर्णा भयंकरा ॥
तुंगभद्रा सुप्रकारा वात्या कावेरिव च । कृतमाला ताम्रवर्णा पुष्पभद्रोत्पलावती ॥
नृसमा ऋषिकुल्या च इक्षुका त्रिदिवालया । लांगुलिनी वंशधरी जंबूश्च सुकलावती ॥
ऋषिका वरवेगा च मंदगा मंदवाहिनी । क्षमा देवी दया व्योमा पयोष्णी कालवाहिनी ॥
कंपना च विशाला च करतोया सुवाहिनी । ताम्रारुणा वेत्रवती सुभद्रा चाश्ववत्यपि ॥
अद्रिका च इमा चैव सुप्रकारा हिरण्मयी । आपगालोपलाभाषी संध्या तु मदशानदी ॥
महेंद्रवाणी शाला च मालिका वलयावती । नीलोद्भूतकरा चैव बाहुदा वनवासिनी ॥
नंदा चापरनंदा च सुनंदा वसुवासिनी । एताश्चान्याश्च राजेंद्र नद्यस्त्वां विविधोदकाः ॥
सर्वपापप्रशमनाः सर्वलोकस्य मातरः । सतोयपूर्णैः कलशैरभिषिंचंतु पार्थिव ॥
एतैर्यथोक्तैर्नृपराजराज्ये दत्ताभिषेकः पृथिवीं समग्रां ।
ससागरां भुंक्ष्व चिरं च जीव । धर्मे च ते बुद्धिरतीव चास्तु ॥
इति श्रीमट्टशंकरात्मजभट्टनीलकंठकृते राजनीतिमयूखे राज्याभिषेकप्रयोगः ॥

एवं कृताभिषेको राज्यं कुर्यात् । तच्च सप्तांगं ॥ तानि च ' स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि चेति ' ॥ कामंदकोऽपि । (१।१६)

" स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । एतावदुच्यते राज्यं सत्वबुद्धिव्यपाश्रयं ॥ "

नीतिशास्त्रस्य इष्टार्थत्वाच्च क्रमेऽभिनिवेशः कार्यः । तत्र स्वामी राजा ।
तत्र देवानामंशाः संतीत्याह मनुः (७।४)

" इंद्रानिलयमार्काणां अग्नेश्च वरुणस्य च । इंद्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥
" यस्मादेषां सुरेंद्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
' सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् । स महेंद्रः स ईशः स कुबेरश्च प्रभावन " ॥ इति ॥

कामंदकोऽपि (१।९–११; १२–१५)

" राजाऽस्य जगतो हेतुर्वृद्धेर्वृद्धाभिसंमतः । नयनानन्दजननः शशांक इव तोयधेः ॥
" यदि न स्यान्नरपतिः सम्यक् नेता ततः प्रजा । अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥
" धार्मिकं पालनपरं सम्यक्परपुरंजयं । राजानमभिमन्यन्ते प्रजापतिमिव प्रजाः ॥
" न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमथ च प्रजाः । त्रिवर्गेणोपसंधत्ते निहंति ध्रुवमन्यथा ॥
" धर्माद्वै पवनो राजा विधाय बुभुजे भुवं । अधर्माचैव नहुषः प्रतिपेदे रसातलं ॥
" तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य यतेतार्थाय पार्थिवः । धर्मेण वर्द्धते राष्ट्रं तस्य स्वादु फलं श्रियः ॥ "

राजगुणास्तद्वृत्तं च नीतिसारे (कामंदकीये १–१८–२०)

" न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्धनं तथा । सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधं ॥
" नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः । विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तः शास्त्रमृच्छति । "

तथा (१।२१–२५)

" शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता । उत्साहो वाग्मिता दार्ढ्यं आपत्क्लेशसहिष्णुता ॥
" प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता । कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः संपत्तिहेतवः ।

१ अधमवचर–गिरितामया । २ क्षु–ना ।

" आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् । ततोऽमात्यांस्ततो भृत्यान् ततः पुत्रांस्ततः प्रजाः ॥
" सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः । विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥
" प्रकीर्णविषयारण्ये धावंतं विप्रमाथिनं । ज्ञानांकुशेन कुर्वीत वश्यमिंद्रियदंतिनं ॥ "
तथा (१।२७,३६–३८;४०)
" विषयामिषलोभेन मनः प्रेरयतींद्रियं । तन्निरुंध्यात्प्रयत्नेन जिते तस्मिन् जितेंद्रियः ॥
" एवं करणसामर्थ्यात्संयम्यात्मानमात्मना । नयापनयविद्राजा कुर्वीत हितमात्मनः ॥
" एकस्यैव हि योऽशक्तो मनसः सन्निबर्हणे । महीं सागरपर्यंतां स कथं ह्यवजेष्यति ॥
" क्रियावसानविरसैर्विषयैरपहारिभिः । गच्छत्याक्षिप्तहृदयः करीव नृपतिर्ग्रहं ॥
" शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च पंचमः । एकैकमलमेतेषां विनाशप्रतिपत्तये ॥ "
पंचानां निदर्शनमाह (१।५१–५७)
" शुचिदूर्वांकुराहारो विदूरभ्रमणक्षमः । लुब्धकाङ्गीतलोभेन मृगो मृगयते वधम् ॥
" गिरींद्रशिखराकारो लीलयोन्मूलितद्रुमः । करिणीस्पर्शसंमोहाद्‌आलानं याति वारणः ॥
" स्निग्धदीपशिखालोके विलोकितविलोचनः । मृत्युमृच्छति संमोहात्पतंगः सहसा पतन् ॥
" दूरेऽपि हि वसन्मत्स्योऽगाधसलिले वसन् । मीनस्तु सामिषं लोहमास्वादयति मृत्यवे ॥
" द्विरेफो गंधलोभेन कमले याति बंधनं । एकैकशो विनिघ्नंति विषया विषसन्निभाः ॥
" क्षयी तु स कथं नस्याद्युगपत्यं च सेवते ॥
" सेवेत विषयान्काले मुक्त्वा तत्परतां वशी । सुखं हि फलमर्थस्य तन्निरोधे वृथा श्रियः ॥
" धर्मादर्थोऽर्थतः कामः कामात्सुखफलोदयः । आत्मानं हंति तौ हत्वा युक्त्या यो न निषेवते ॥४९॥
" सकौतुकमनसां कांतामुखविलोकने । गलंति गलिताश्रूणां यौवनेन सह श्रियः ॥
" नामापि स्त्रीति संह्लादि विकरोत्येव मानसं । किं पुनर्दर्शनं तस्या विलासोल्लसितभ्रुवः ॥
" रहःप्रचारकुशला मृदुगद्गदभाषिणी । कं न नारी रमयति रक्तं रक्तांतलोचना ॥ ५१ ॥
" मुनेरपि मनोऽवश्यं सरागं कुरुतेऽङ्गना ।" ॥ ५२ ॥ तत्र कानिचिन्निंदति (१।५४–५८)
" मृगयाक्षस्तथा पानं गर्हितानि महीभुजां । दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदः पांडुनैषधवृष्णिषु ॥
" कामः क्रोधस्तथा मोहो लोभो मानो मदस्तथा । षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिन् त्यक्ते सुखी नृपः ॥
" दंडक्यो नृपतिः कामात्क्रोधाच्च जनमेजयः । लोभादैलस्तु राजर्षिर्वातापी मोहितोऽसुरः ॥
" पौलस्त्यो राक्षसो मानान्मदाद्दंभोद्भवो नृपः । प्रयाता निधनं ह्येते शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ॥
" शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेंद्रियः । अंबरीषो महाभागो बुभुजाते चिरं महीम् ॥
" वर्धयन्निह धर्मार्थौ सेवितौ सद्भिरादरात् । निगृहीतेंद्रियग्रामः कुर्वीत गुरुसेवनम् ॥
" शास्त्राय गुरुसंयोगः शास्त्रं विनयवृत्तये । विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ ५९ ॥
" वृद्धोपसेवी नृपतिः सतां भवति संमतः ।

१ शस्यांकुराहारो इति मुद्रितकामन्दकीयपाठः । २ चरन् इति मुद्रितपाठः । ३ गन्धलुब्धो मधुकरो दानासवपिपासया इति मुद्रितपाठः । ४ क्षेमी तु स्यात्कथं वा समं यत्र सेवते (मु. पाठः) । ५ निकामं (मु. पाठः) । ६ हर्षेतो मु पा. । ७ कुद्धरं–मु–पाठः ।

" प्रेर्यमाणोऽप्यसद्वृत्तैर्नाकार्येषु प्रवर्तते । आददान प्रतिदिन केला सम्यक महीपति ।
" जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिशास्त्रानुसारिण । भवत्युज्ज्वलिता लक्ष्म्य कीर्तयश्च नभस्पृश ॥ " तथा
" इय हि लोके व्यतिरेकवर्तिनी स्वभावत पार्थिवता समुद्धता ॥
" बलाच्चेदेन विनये नियोजयेत्तस्य सिद्धो विनयः पुरस्सर ॥ ६४ ॥
" गुरुस्तु विद्याधिगमाय सेव्यते श्रुता च विद्या मतये महात्मना ॥
" श्रुतानि पुण्यानि मतानि वेधसामसशय साधु भवति भूतये " ॥ ६६ ॥
वेधसां पूर्वपुरुषाणां । विद्यानिरूपण नीतिसारे (२।२–७)
" आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्याश्चतस्र एवैता इति नो गुरुदर्शन ॥
" आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञान धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायो दण्डनीतौ नयानयौ ॥ "
आन्वीक्षिक्या तर्कशास्त्रवेदान्ताद्यतर्भाव । त्रय्यां मीमांसास्मृत्यादे । तथा (२।१०–१६)
" वर्णा सर्वाश्रमाश्चैव विद्यास्वासु प्रतिष्ठिता । ईक्षणाद्रक्षणाच्चासां तद्धर्मस्याश्रमाच्च नृप ॥
" आन्वीक्षिक्यात्मविद्या स्यादीक्षणात्सुखदु खया । ईक्षमाणस्तया तत्त्व हर्षशोकौ व्युदस्यति ॥
" ऋग्यजु सामनामानस्त्रयो वेदास्त्रयी मता । उभौ लोकमवाप्नोति त्रय्या तिष्ठन् यथाविधि ॥
" अगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तर । धर्मशास्त्र पुराण च त्रयीद सर्वमुच्यते ॥
" पाशुपाल्यं कृषि पण्य वार्ता वार्तानुजीव्यपि । सपन्नो वार्तया साधुर्न वृत्तेर्भयमृच्छति ॥
" दमो दण्ड इति ख्यातस्तस्माद्दण्डो महीपति । तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनान्नीतिरुच्यते ॥ ॥
" तयात्मान च शापश्च विद्या पायान्महीपति । विद्या लोकोपकारिण्यस्तत्पाता हि महीपति ॥३२॥
" अहिंसा सूनृता वाणी सत्य शौच दया क्षमा । वर्णिनां लिंगिनां चैव सामान्यो धर्म उच्यते॥३३॥
" स्वर्गानन्त्याय धर्मोऽयं सर्वेषां सर्वलिंगिनां ॥ " तथा (२।३४–३५)
" सर्वस्यास्य यथान्याय भूपति सप्रवर्तक । तस्याभावे धर्मनाशस्तदभावे जगच्च्युति ॥
" वर्णाश्रमाचारयुक्तो वर्णाश्रमविभागवित् । पाता वर्णाश्रमाणां च पार्थिव सर्वलोकभाक ॥ "
तथा (३।६–९)
" आनृशस्य परो धर्म सर्वप्राणभृतां यत । तस्माद्राजाऽऽनृशस्येन पालयेत्कृपण जनम् ॥
" न हि स्वसुखमन्विच्छन् पीडयेत्कृपण नृप । कृपण पीड्यमाना हि मन्युना हन्ति पार्थिवम् ॥
" को हि नाम कुले जात सुखलेशोपबृंहित । अल्पसाराणि भूतानि पीडयेदविचारयन् ॥
" आधिव्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने । को हि नाम शरीराय धर्मापेत समाचरेत् ॥ "
तथा (३।१३ १६)
" स्वजने सर्जन कुर्याद्धर्माय च सुखाय च । सेव्यमानस्तु स्वजनैर्मेघनाति विराजते ॥
" हिमांशुमाली न तथा न चोत्फुल्लोत्पल सर । आनन्दयति चेतांसि यथा सज्जनचेष्टित ॥
" ग्रीष्मसूर्यांशुसतप्तमुद्वेजनमनाश्रय । मरुस्थलमिवोदग्र त्यजेद्दुर्जनसगत ॥

---

१ घअनकअवट काला । २ समुन्नता मु पाठ । ३ श्रुतानुबन्धीनि मु पाठ । ४ यागक्षेमाय दाहना–मु–प ठ लोकसंस्थितेत तत इत्यपि पाठान्तरं ५ विद्या स्वासु इति ह्यादिपाठ । ६ वर्णिलिंगिना इति मु पाठ । ७ सुखलवेन शोभित मु पाठ । ८ सङ्गत इति मुपाठ ।

" निश्वासोद्गीर्णहुतभुक् धूमधूम्रीकृताननैः । वरमाशीविषैः संगं कुर्यान्न त्वेव दुर्जनैः ॥
" क्रियतेऽभ्यर्हणीयाय स्वजनाय यथाञ्जलिः । ततः साधु नरः कार्यो दुर्जनाय हितार्थिना ॥ २१ ॥
" नित्यं मनोपहारिण्या वाचा प्रल्हादयेज्जगत् । उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाक् धनदोऽपि सन् ॥ (२३)
" हृदि विद्ध इवात्यर्थं यथा संतप्यते जनः । पीडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥ (२४)
" प्रियमेवाभिधातव्यं नित्यं सत्सु द्विषत्सु वा । शिखीव केकां मधुरां वाचं ब्रूते जनप्रियः ॥ (२६)
" मदरक्तस्य हंसस्य कोकिलस्य शिखंडिनः । हरंति न तथा वाचो यथा साधु विपश्चिताम् ॥(२८)
" ये प्रियाणि प्रभाषंते प्रियमिच्छंति सत्कृतं । श्रीमंतो वंद्यचरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥ " (३०)
तथा (३।३१-३२)
" शुचिरास्तिक्यपूतात्मा पूजयेद्देवताः सदा । देवतावद्गुरुजनमात्मवच्च सुहृज्जनम् ॥
" प्रणिपातेन हि गुरून् सतोनूचानचेष्टितैः । कुर्वीताभिमुखान् भूत्यै देवान् सुकृतकर्मणा ॥ "
अनूचानः श्रोत्रियस्तस्य चेष्टितानि तत् क्रिया इत्यर्थः ॥
" सद्भावेन हरेन् मित्रं सद्भावेन च बांधवान् । स्त्रीभृत्यान् प्रेममानाभ्यां दाक्षिण्येनेतरं जनम् ॥(३३)
" प्राणैरप्युपकारित्वं मित्रायाव्यभिचारिणे । गृहागते परिष्वंगः शक्त्या दानं सहिष्णुता ॥ ३५ ॥
" स्वसमृद्धिष्वनुत्सेकः परवृद्धिष्वमत्सरः ॥
" बंधुभिर्बंधुसंयोगः स्वजने चतुरस्रता । तच्चित्तानुविधायित्वमिति वृत्तं महात्मनां ॥ ३६ ॥
" अनेन गच्छन्नियतं महात्मनामिमं च लोकं च परं च विंदतीति " ॥ ३७ ॥
अन्यानपि गुणानाह याज्ञवल्क्यः (आ. ३०९-११)
" महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः । विनीतः सत्वसंपन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥
" अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् अक्षुद्रोऽपरुषस्तथा । धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥
" स्वरंध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दंडनीत्यां तथैव च । विनीतस्त्वथ वार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥ "
स्थूललक्षः स्थूलं महत् लक्षमुद्देश्यमस्यासौ । कुलीनः कन्यादानग्रहणयोः सत्कुलसंबंधेन कुलमर्यादा-रक्षणपरः । अदीर्घसूत्रः कार्येषु त्वरावान् । स्मृतिमानविस्मरणशीलः । अक्षुद्रोऽद्रोहद्वेषी । अपरुषः परदोषाकीर्तनः । अव्यसनः व्यसनहीनः व्यसनानि चाष्टादशाह मनुः (१अ.७।४७-४८)
" मृगयाक्षा दिवा स्वापः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥
" पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयाऽर्थदूषणं । वाग्दंडजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥"
तत्र सप्त कष्टतमान्याह मनुः (७।५०-५२)
" पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमं । एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥
" दंडस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥
" सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषंगिणः । पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मनः ॥ "
परिवादः परनिंदा । वृथाट्या वृथाटनं । पैशुन्यमज्ञातपरदोषज्ञापनं । साहसं साधोर्बंधनादिनिग्रहः ।

१ स्थाने पहारिण्या मु. पाठः । २ केकामधुरः शिखाढ्य न क्रियः इति मु. पाठः । ३ प्रगच्छति च -त्राहृनि धीमतोऽनिन्द्यचरिताः इति मु. पाठः । ४ गुरून् इति. मु पाठः । ५ स्मयेन मु. पाठः । ६ दानाम्यां मु. पाठः । ७ स्वर्ध्रं दृष्टव्य स्थलम—दोपास्त्रीनः; क्षः—अपर दोषाकीर्तनः ।

द्रोहश्छद्मवधः । ईर्ष्या परगुणासहिष्णुता । परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया । अर्थदूषणमर्थापहारो देयानामदानं च । वाक्पारुष्यं आक्रोशादि । मद्ये दोषाधिक्यमाह वराहमिहिरः
" पत्नीयत्यपि मातरं मदवशात्पत्नीं च मात्रीयति । श्वभ्रीयत्यपि मंदिरं दृढशिलं कूपं च गेहीयति ॥
" स्वल्पं वार्युदधीयतीश्वरमयो मोहात्स्थलीयत्यपि।मित्रीयत्यपि विद्विषं किमपरं कुर्यान्न यन्मद्यपः"॥

नीतिसारे (१४।५९)
" वमनं निर्गुणत्वं च संज्ञानाशो विभ्रमता । असंबद्धप्रलापित्वमकस्माद्व्यसनं मुहुः ॥
" सद्भिर्वियोगोऽसद्भिश्च संयोगोऽनर्थसंगमः । स्खलनं वेपथुस्तंद्रा चिंतातस्त्रीनिषेवणं " ॥
सकल्पेनैव स्त्रीसंगः ' इत्यादि पानव्यसनमत्यंतं सद्भिर्गर्हितं ' । तथा
" श्रुतशीलबलोपेताः पानदोषेण भूयसा । क्षयमक्षीणनामानो जग्मुरंधकवृष्णयः ॥'६२ ॥"
एवं पाने वर्जितेऽपवादो योगयात्रायां
" अभ्यासनोत्सवभिषग्वचनोपदेशैः कामं पिबेदमतिलोपकृदप्रकाशं । "
तदेकनाड्यरोगादौ तद्वचनैरित्यर्थः । द्यूते दोषानाह कामंदकः (अ. १४।४४–५०)
" लोभो धर्मक्रियालोपः कर्मणामप्रवर्तनं । सत्समागमविच्छित्तिरसद्भिः सह वर्तनं ॥
" सर्वैऽप्यर्थे निराशित्वमसत्यपि च सार्शता ॥
" प्रतिक्षणं क्रोधहर्षौ विषादश्च प्रतिक्षणे । प्रतिक्षणं च संक्लेशः साक्षिप्रश्नः प्रतिक्षणं ॥
" अन्योन्याचोगदौर्बल्यं शास्त्रार्थाप्रत्यवेक्षणं । गूहनं मूत्रशकृतोः क्षुत्पिपासोपपीडनं ॥
" इत्यादीन् शास्त्रनिपुणा द्यूते दोषान् प्रचक्षते ॥
" पांडवो धर्मराजस्तु लोकपाल इवापरः । द्यूतेन क्षिपता विद्वान्कलत्रार्णवापहारितः ॥
" नलश्च राजा द्यूतेन हते राज्यमहोदये । धर्मदारान्वने त्यक्त्वा परकर्माकरोत्प्रभुः ॥
" द्यूतादनर्थसंरंभो द्यूतात्स्नेहक्षयो महान् । पक्षाणां संहतानां च द्यूताद्भेदः प्रवर्तते "॥ ५३ ॥ इति ॥
मृगयादोषा उक्ता नीतिसारे (अ.१४।११८।२०)
" यानक्षोभो यानपातो यानाभिहरणं तथा । क्षुत्पिपासाश्रमायासशीतवातोष्णपीडनं ॥
" अभियानस्य संपत्या यानव्यसनजं महत् । दुःख प्रतप्तसिकताकुशकंटकभूमयः ॥
" कक्षाजगरमार्ताः सिंहव्याघ्रभयानि च । इत्यादिपृथिवीन्द्राणां मृगयाव्यसनं महदिति॥"(२३-२४)
अन्येऽपि व्यसनेषु लोकतो यथायथं दोषा ऊह्याः । विस्तरभयात्तु न ते सर्वे प्रपंचिताः ॥
गुणेषु केषांचिद्व्यवस्थामाह मनुः (अ. ७।३२)
" स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशं चंडश्च शत्रुषु । सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः " ॥
याज्ञवल्क्यः (आचारे ३३४) " स्याद्राजा भृत्यवर्गे च प्रजासु च यथा पिता ॥ "
अन्येऽपि गुणा उक्ता योगयात्रायां
"मेधावी मतिमानदीनवचनो दक्षः क्षमावानृजुर्धर्मात्माऽप्यनसूयको लघुकरः प्राज्ञ्यविच्छक्तिमान् ।
" उत्साही परंध्रवित् कृतधृतिर्वृद्धिक्षयस्थानविच्छूरो न व्यसनी स्मरत्युपकृतं वृद्धोपसेवी च यः"॥

---

१ गमनं विह्वलत्वच इति मु पाठ. । (गमन यथा तथा सचरण । विह्वलत्वं अनायत्त शरीरः । इति टीकायां,) । २ अ. १४।६० । ३ अ. १४।६१. ४ सत्यप्यर्थे इति मु पाठ । ५ रागिना. इति मु. पाठः । ६ अभ्यासामोऽगदौर्बल्य–यानवनो इति मु पाठः । ७ कघनश्च—भ्यापि. इति. मु. पाठ । ८ ह्र–ता ९ ईरअनटवयघ—प

तथा
" परीक्ष्यकारी न विकत्थनश्च दृढप्रतिज्ञोऽतिदृढप्रहारी ।
" जितेंद्रियः स्याज्जितकोपलोभनिद्रालसः स्यानपरिग्रहश्च ॥
" त्यागी विनीतः प्रियदर्शनश्च व्यपेतमोहः प्रतिपत्तियुक्तः ।
" देशस्य कालस्य च मार्गवेत्ता स्वयं च यः स्याद्व्यवहारदर्शी ॥
" शब्दार्थविज्ञानपटुः प्रगल्भः संग्रामविद्याकुशलोऽभिजातः ।
" मिताभिभाषी मितसत्यवक्ता दैवान्वितो यश्च स धाम लक्ष्म्याः ॥ "
त्यागीत्युक्तं । तत्र पात्रे दातव्यमपात्रे दातुरनिष्टमुक्तं मिहिरेण
" गुणैः समस्तैरपि संप्रयुक्ता कन्येव पित्रा विगुणाय दत्ता ।
" करोत्यकीर्तिं सुखवित्तहानिं शास्त्रेतरज्ञानजडाय दातुः ॥ "
अपात्रेऽपि क्वचिद्दानमुक्तं भारते
" यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरं । सपुत्रपशुभिर्वृद्धिं च श्रेयश्चानन्त्यमश्नुते ॥
" ज्ञातयो वर्द्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभं । विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ॥
" किंपुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः । ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिनेति ॥ "
तस्य कृत्यमुक्तं मिहिरेण "विचिन्त्य कार्याणि निशावसाने द्विषत्सुहृन्मंडलसंश्रितानां ।
" बलार्थदेशेषु नियोजितानां समाश्रितानां च कृताकृतानि ॥ "
तथा " सवेणुवीणापटहस्वनेन गीतेन पूर्वं व्यपनीतनिद्रः ।
" शय्यां त्यजेत्तूर्यरवावसाने शृण्वन् गिरो मंगलपाठकानां ॥ " तदुत्तरमाचारमयूखोक्तप्रकारेण
शौचदंतधावने कुर्यात् । तत्र दंतधावनत्यागे परीक्षोक्ता योगयात्रायां
" अभिमुखपतितं प्रशांतदिक्स्थं शुभमतिशोभनमूर्ध्वसंस्थितं च ।
" अशुभकरमतोऽन्यथाप्रदिष्टं स्थितपतितं च करोति मिष्टमन्नं ॥ "
श्मश्रुकर्माणि विशेष
" राज्ञः कार्यं पंचमे पंचमेऽह्नि क्षौरर्क्षे वा श्मश्रु तस्योदये वा ॥
" त्यक्त्वा तारां सप्त पंचत्रिपूर्वां यात्राकाले नैव कार्यं न युद्धे ॥ "
ततश्च पंचांगादिश्रवणमुक्तम् । " श्रुत्वा तिथिं भमृक्षवासरं च प्राप्नोति धर्मार्थयशांसि सौख्यं ।
" आरोग्यमायुर्विजयं शुभं च दुःस्वप्ननाशं च तथा विदध्यात् ॥ "
आयुर्जनकं विजयार्थं दुःस्वप्ननाशकं च कर्म कुर्यादित्यर्थः ।
दुःस्वप्नाश्चाचारमयूख उक्ताः । तच्छांतयः शांतिमयूखे वक्ष्यते । ततः कृत्यं
" प्रणम्य देवांश्च गुरूंश्च पूर्वं दत्त्वा च गां वत्सयुतां द्विजाय ।
" दृष्ट्वा मुखं सर्पिषि दर्पणे च सर्पिश्च दद्यात्सहिरण्यमेव ॥ "
ततश्च पर्वादौ भूदानं निबंधादिदानं च कुर्यादित्याह याज्ञवल्क्यः (आचारे ३१८)
" दत्त्वा भूमिं निबंधं वा कृत्वा लेख्यं च कारयेत् । आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ "
अनिबंधो वृत्तिः । भद्रो धार्मिकः । लेख्यप्रकारमपि स एवाह (आचारे ३१९।२०)

" पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिन्हितं । अभिलेख्यात्मनो वंश्यान् आत्मानं च महीपतिः ।।
" प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनं । स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ॥ "

प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहो भूनिबंधादि । तस्य परिमाणं । दानं दीयमानक्षेत्रादि तस्य छेदो मर्यादा । स्वहस्तेन स्वहस्तलिखितेन । कालेन च शकवर्षमासपक्षदिनरूपेण कारयेत्संधिविग्रहादिकारिणा

"संधिविग्रहकारी तु भवेद्यस्तस्य लेखकः । स्वयं राज्ञा समादिष्ट स लिखेद्राजशासनमिति" स्मरणात् ।

तथा

" प्रेषयेच्च तथा चारान्स्वेष्वन्येषु च सादरं । ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनंदितः ॥
" दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दद्याद्गां कांचनं महीं । नैवेशिकानि च तथा श्रोत्रियाणां गृहाणि च ॥ "

नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि । ततश्च सभां प्रविशेदित्युक्तं मिहिरेण

" स्मितप्रसन्नप्रथमाभिभाषितैः प्रसाददृष्ट्या करसंग्रहैश्च ।
" यथानुकूलं द्रव्यान्यपि द्विषां प्रसादयन् धर्मसभां समाश्रयेत् ॥

सभाप्रवेशनानन्तरमाह मनुः (अ. ७।१४७)

" तत्र स्थितः प्रजाः सर्वा प्रतिनंद्य विसर्जयेत् । विसृज्य च प्रजाः सर्वा मंत्रयेत्सह मंत्रिभिः ॥ "

तत्र च दंड्यान् दंडयेदित्याह वराहमिहिरः

" क्षमान्वितोऽस्मीति विचिंत्य चैवं दंड्येषु दंडक्षमणं न धर्मः ।
" दंडप्रभावो हि स दुर्जनस्य हस्तेन यो जीवति जीववर्गः ॥
" सुतरामभिवर्द्धतेऽभिमानो नीचात्मा क्षमयान्विते नृपे च ।
" अत उग्रतरेण ते निवर्त्या येनान्येऽपि खलास्तथा न भूयः ॥
" यस्मिन् गृहीते सदृशापराधो महाजनस्त्रासमुपैति तस्मिन् ।
" दंडो निपात्यो मनुजेश्वरेण कालांतरेऽप्यद्रुव्यपदिश्य कार्य ॥" दंडाकरणे चानिष्टं । यथोक्तं
" द्विरद इव मदेन विप्रयुक्तो विषरहितो भुजगो व्यसिश्च कोशः ।
" परिभवमुपयाति नापराधे यदि मनुजाधिपतिः करोति दंडं ॥ "

दंडश्च योग्य एव कार्य इत्युक्तं योगयात्रायां

" एकस्य तुल्योदरपाणिपाददंडाय भीताः प्रणमंति मर्त्याः ।
" अत्युग्रदंडादपि चोद्विजंते दंडोपराधप्रतिमः शिवाय ॥"

केषांचिच्च पंचयज्ञवदावश्यकत्वमुक्तं मिहिरेण

" दुष्टस्य दंडः सुजनस्य पूजा न्यायेन कोशस्य च संप्रवृद्धिः ।
" अपक्षपातोऽर्थिषु राष्ट्ररक्षा पंचैव यज्ञाः कथिता नृपाणां ।" मनुः (अ. ७।१५३–१५५).
" कन्यानां संप्रदानं च कुमाराणां च रक्षणं । दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ॥
" अंतःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितं । कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पंचवर्गं च तत्वतः ॥
" अनुरागापरागौ च प्रचारं मंडलस्य च ॥ " अष्टविधं कर्म प्रचेता आह
" आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः । पंचमे चानुवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥

---

१ ग्र-प्रीनिग्रह ।

" दण्डशुद्ध्योः समायुक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः " ॥ शुद्धिः प्रायश्चित्तं । पंचवर्गः
" सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पंचांगमिष्यते ॥ "
" मनुः (७।२१९)
" उपेतारमुपायं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः । एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥ "
ततश्च भोजनमुक्तं योगयात्रायां
" स्नातश्च तस्मिन्विनियुज्य साधून् संग्रामविद्याद्विविभक्तकालः ।
" सर्वाणि कार्याणि यथाक्रमेण कृत्वा गृहं भोक्तुमथो विशेत्सः " । मनुरपि (अ ७।२२०।२२)
" एवं सर्वमिदं राजा सह संमंत्र्य मंत्रिभिः । व्यायम्याप्लुत्य मध्यान्हे भोक्तुमंतःपुरं व्रजेत् ॥
" विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् । विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥ "
भोजनमाह स एव (७।२२१)
" तत्रात्मभूतैः कालज्ञै रक्षार्थं परिचारकैः । सुपरीक्षितमन्नाद्यं अद्यान्मंत्रैर्विषापहैः ॥ "
कामन्दकोऽपि (७।९–१०)
" याने शय्यासने पाने भोज्ये वस्त्रे विभूषणे । सर्वत्रैवाप्रमत्तः स्याद्बुध्येत विषदूषितं ।
" विषघ्नैरुदकैः स्नातो विषघ्नमणिभूषितः । परीक्षितं समश्नीयाज्जांगलीविद्भिषग्वृतः ॥ "
जांगली आरण्यवृश्चिकादि । विषं । तद्वित् तत्परिहारविदित्यर्थः । तत्र भोजनसमये विषदिग्धान्न-
परीक्षार्थं पक्षिणः स्थाप्याः । तेषां च चेष्टया विषं ज्ञेयं । यथोक्तं नीतिसारे (७।११–१३)
" भृंगराज शुकश्चैव सारिका चेति पक्षिणः । क्रोशंति भृशमुद्विग्ना विषपन्नगदर्शनात् ॥
" चकोरस्य विरज्येते नयने विषदर्शनात् । " विरज्येते निमीलिते भवतः ।
" सुव्यक्तं माद्यति क्रौंचो म्रियते मत्तकोकिलः । जीवंजीवस्य च ग्लानिर्जायते विषदर्शनात् ।"
ग्लानी रोगाकुलता ।
" एषामन्यतमेनापि समश्नीयात्परीक्षितं " । परीक्षामाह कामन्दकः (७।१५–१६)
" भोज्यमन्नं परीक्षार्थं प्रदद्यात्पूर्वमग्नये । वयोभ्यश्च ततो दद्यात्तत्र लिंगानि लक्षयेत् ॥ "
अग्निमध्ये क्षिपेदित्यर्थः ।
" धूमार्चिर्नीलता वन्हेः शब्दस्फोटश्च जायते । अन्नेन विषदग्धेन वयसां मरणं भवेत् " ॥
द्रव्यविशेषेण परीक्षामाह स एव (७।२०)
' रसस्य नीला पयसश्च ताम्रा मद्यस्य तोयस्य च कोकिलाभा ।
" श्यामा च दध्नो विषदूषितस्य वन्हौ भवत्यूर्ध्वगता च लेखा ॥ "
विषदिग्धवस्त्रपरीक्षोक्ता नीतिसारे (७।२३)
" प्रावाराभरणानां च श्याममण्डलकर्णिता । तन्तूलोमपक्ष्मणां लोम्नां स्याच्छ्रंशश्च विषाश्रयात् ॥ "
ऊर्णावस्त्राणां लोम्नां भ्रंशः स्यादित्यर्थः । विषदायिनां च पुरुषाणां लक्षणमुक्तं नारदेन
" मुखस्य श्यामवर्णत्वं स्वरभेदो जृंभणं मुहुः । स्खलनं वेपथुः स्वेद आवेशो दिग्विलोकनम् ॥

१ व्यायम्यति मुद्रित मनु पाठ । २ आप्लुत्यापि मुद्रित मु पाठ । ३ सुव्यक्त—मु पाठ । ४ कोकिलः किल मु पाठ । ५ मिश्रं मु पाठ । ६ सरन्ध्रा मु पाठ । ७ तन्तूनां इति पाठ ।

" स्वकर्माणि स्वभूमौ स्यादनवस्थानमेव च । लिंगान्येतानि निपुण लक्षयेद्विषदायिनामिति " ॥
गृहे सर्पाद्युपद्रवनिरासार्थमुपायमाह कामंदक (७।१४)
" मयूरपृषतोत्संगे न भवंति भुजगमा । तस्मान्मयूरपृषतान् भवने नित्यमुत्सृजेत् ।
" शयनस्य गृहे तद्वन्नकुल स्थापयेन्नृप " इति ॥ इति विषपरीक्षा ।
पूर्वं परीक्षितमन्नमनेकविधं भक्ष्यभोज्यादिकमाचारमयूखोक्तरीत्या भुजीत
तत्र च मक्षिकानिवारणार्थं व्यजनार्थं च स्त्रीभि स्पर्शमनुजानाति मनु (अ ७।२२३-२४)
" परीक्षिता स्त्रियश्चैव व्यजनोदकधूपनै । वेषाभरणसंयुक्ता संस्पृशेयु समाहिता ॥
" एव प्रयत्न कुर्वीत यानशय्यासनाशने । स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालंकारकेषु च ॥ "
इति भोजनम् । मनु (अ ७।२२५-२२६)
" भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरंत पुरे सह । विहृत्य च यथाकाम पुन कार्याणि चिंतयेत् ॥
" अलंकृतश्च संपश्येदायुधीय पुनर्जन । वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥ "
तत पुन प्रसाधनादि कार्यं (कामन्दकीये ७।२८-२९)
" प्रसाधनादि यत्किंचित्तत्सर्वं परिचारका । उपनिन्युर्नरेन्द्राय सुपरीक्षितमुद्रित ॥
" परस्मादागत तच्च तच्च सर्वं परीक्षयेत् । सदा स्वेभ्य परेभ्यश्च रक्षेद्राजा सुरक्षित " ॥
अनतर च मृगयार्थं यानाद्यारोहेदिति कामंदक (७।३०)
" यान वाहनमारोहेत् ज्ञात यात्रोपपादित । अविज्ञातेन न तथा संकटेन न संव्रजेत् ॥ "
ज्ञातमन्यै परीक्षित । यात्रोपपादित तत्तद्यात्राया योग्य । यथा व्याघ्रादिमृगयायां हस्त्यादि ।
तदा च खड्गादि विभृयात् । तत्र खड्गलक्षण योगयात्रायां
" अंगुलशतार्द्धमुत्तम ऊन स्यात्पंचविंशति खड्ग ।
" अंगुलमानात् ज्ञेय समांगुलस्थो व्रण शुभद " । केचनव्रणा शुभदा इत्युक्त
" श्रीवृक्षवर्द्धमानातपत्रशिवलिंगकंडलाब्जानां । एते व्रणा प्रशस्ताध्वजायुधस्वस्तिकानां च " ॥
व्रणानामशुभत्व तत्रैव
" कृकलासकाककंककव्यादकबंधवृश्चिकाकृतय । खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगता प्रभूताश्चेति " ॥
तदाकारस्तत्रैव
" गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशसदृशश्च । करवीरपत्रसदृशश्चकरो मंडलाग्र प्रशस्तश्च ॥ "
मंडलाग्र खड्ग । तथा
" नाकारण न विवृणुयात् न विघट्टयेच्च । पश्येन्न तत्र वदन न वदेच्च मूल्यम् ॥
" देश न चास्य कथयेत्प्रतिमानयेच्च । नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोसि यष्टि ॥ "
प्रतिमानये पूजयेत् । अप्रयतो शुचि । खड्गादिसंस्कारमाह वराहमिहिर
" अर्के पयोहुडविषाणमषीसमेत पारावताखुशकृता च युतप्रलेप ।
" शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पान पश्चात्शितस्य न शिलासु भवेद्विघात ॥
" क्षारे कदल्यामथितेन युक्ते द्विनोषिते पायितमायुध यत् ।

---

१ घ—भुक्ते । २ रयबघअनट-प्रवसन । ३ घअनटयरईव-मायुधन ।
४ झईयरबयनकट-थंस घ-कमक ।

" सम्यक् स्थितं चाश्मनि नैति भंगं न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौर्त्यं ॥"
इति खड्गलक्षणं । अश्वादिलक्षणानि बटीनिरूपणे वक्ष्यामः ।
अथ मृगया । सा त्रिविधा । जलस्थलांतरिक्षभेदात् । सा च यद्यपि पूर्वं व्यसनमध्ये परिगणिता तथापि
" अन्यकार्यविरोधेन कुर्यादाखेटकं नृप " इत्यादिवचनादत्यनासक्तेन कार्या ।
अस्यां च गुणोऽप्युक्तः कालिदासेन (शाकुन्तले २।५)
" मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः । सत्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ॥
"उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिद्ध्यंति लक्ष्येऽचले । मिथ्यैव व्यसनं वदंति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥"
कामंदकोऽपि
" आमादयो हि जीर्यंते सा योग्यैव द्विवानिशं । चरेषु यत्र लक्ष्येषु बाणसिद्धिश्च जायत" इति ॥
तत्र जलमृगयामाह कामंदकः (७।३४)
" परितापिषु वासरेषु पश्यन् तटलेखा स्थितमाप्तसैन्यचक्रं ।
" सुविशोधितनक्रमीनजालं व्यवगाहेत जले सुहृत्समेतः ॥" तथा (७।३२)
" अधार्मिकाश्च क्रूरांश्च दृष्टदोषान्निराकृतान् । परेभ्योऽभ्यागतांश्चैव दूरेणैव समाचरेत् ॥" तथा (७।३३)
" महावातसमुद्भूतामपरीक्षितनाविकां । अन्यनौप्रतिबद्धां वा लोपयेन्नावमातुरां ॥ "
लोपयेन्नांगीकुर्यात् इत्यर्थः । तत्र च
" जालैश्च बडिशैश्चैव शक्तिभिः कंटकैस्तथा । मत्स्यकच्छपराजीवान् हन्याद्विगतसंभ्रमः ॥ "
इति जलमृगया । स्थलमृगयामाह चाणक्यः
" सुपरिक्षितरक्षितानां तु सीम्नो लघुयानस्तु मृगाटवीमुपेयादिति " । कामंदकोऽपि (१४।२८)
" अथ चेन्मृगयाक्रीडां वाञ्छेन्नगरांतिके । कारयेन्मृगयारण्यं क्रीडाहेतोर्मनोरमं ॥
" अकंटकलतागुल्मं विषपादपवर्जितं । शोधितग्राहसलिलं सुगंभीरजलाशयं ॥
" नानापुष्पसमाकीर्णं हस्तिनीकुलमान्वितम् । अगम्यं रिपुसैन्यानां मनःप्रीतिविवर्द्धनं ॥
" तद्वनेचरान्वितज्ञैः क्लेशायाससहैर्दृढैः । मृगयारक्षिभिः ख्यातैः प्रकीर्णैर्धीरमानसः ॥ "
वनेचरा मृगादयस्तेषां क्रोधभयाविष्टं चित्तं जानंति तैः ।
" तत्कर्मा तु नरेंद्रस्य जनो जितपरिश्रमः । क्रीडनायास्य विविधा मृगजातीः प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥
" यदा च प्रविशेद्राजा क्रीडनार्थं तथा बहिः । सन्नद्धं यत्नतस्तिष्ठेत्सैन्यं दूरातगोचरम् ॥ ४० ॥
" विधिरेवं[5] समादिष्टो मृगयाक्रीडने वरः । न गच्छेदन्यथा राजा मृगयां मृगयुर्यथा " ॥ ४२ ॥
लुब्धकवदेकाकी न गच्छेदित्यर्थः । एवमनासक्तः श्येनादिक्रूरपक्षिभिरंतरिक्षमृगयामपि कुर्यात् ।
इति मृगयानिरूपणम् ।
ततो गृहमागत्य सायंकृत्यं कार्यमित्याह मनुः (अ. ७।२२५–२२९)
" संध्यां चोपास्य शृणुयादंतर्वेश्मनि शस्त्रभृत् । रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ।
" गत्वा कक्ष्यांतरं सम्यक् समनुज्ञाप्य त जनं । प्रविशेद्भोजनार्थं तु स्त्रीभिरंतःपुरं पुनः ॥

---

१ अनटयनकघर्ष्टरव—चले । २ कामन्दकीये १४।३० । ३ सम्भृतजलदाशय इति मुद्रितपाठ १४।३३ ।
४ नानाविहगसंकुल इति मुद्रतपाठः (३३) । ५ तत्कर्मासो मु. पा. ६ प ।

" तत्र भुक्त्वा पुनः किंचित्तूर्यघोषैः प्रहर्षितः। संविशेच्च यथाकालमिति ॥ "
विविक्ते च मंत्रं कुर्यादित्याह मनुः (अ. ७।५८, ६०–६२)
" सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता। मंत्रयीत परं मंत्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥
" अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान्। सम्यगर्थसमाहर्तॄन् सामान्यान्सुपरीक्षितान् ॥
" निवर्त्तेतास्य यावद्भिरितिकर्त्तव्यता नृभिः। तावतोऽतंद्रितान् दक्षान् प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥
" तेषां मध्ये नियुंजीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान्। शुचीनाकरकर्मांते भीरूनंतर्निवेशने ॥
आकराः सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि। कर्मांते धान्यादिसंग्रहस्थाने। अन्तर्निवेशने शयनादिगृहे भीरून्। शूरा हि तत्रैकांते कदाचित् राजानं निहन्युः।
" अध्यक्षान् विविधान् कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः। (७।८१)" तत्र तत्र हस्त्यश्वादौ।
" दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारद। इंगिताकारचेष्टाज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतं ॥
"अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित्। वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते" (७।६३–६४)
पूर्वश्लोकोक्तयोः शुचिदक्षत्वयोरत्र पुनरुक्तिः प्रशंसार्था।
तत्रैव विविक्ते शस्त्रधरस्थारादीनामशस्त्रधराणां वाक्यानि शृणुयात्। तदुक्तम्
" तत्र शस्त्राणि धार्याणि चाराणां भेदशंकयेति "।
तत्र सर्वदा। राजसमीपवर्त्तिना सेवकानां लक्षणमाह कामंदकः (५।२१–३०)
" भर्त्तुरर्द्धासने दृष्टिं मुहुर्नान्यत्र निक्षिपेत्।
" कोऽत्रेत्यहमिति ब्रूयात् सम्यगाज्ञापयेति च। आज्ञां चावितथां कुर्याद्यथाशक्त्यविलंबितं ॥
" उच्चैः प्रहसनं कासं ष्ठीवनं कुत्सनं तथा। जृंभणं गात्रभंगं च पर्वास्फोटं च वर्जयेत् ॥
" प्रविश्य सानुरागस्य चित्तज्ञस्य च संमतः। समर्थयंश्च तत्पक्षं साधु भाषेत भाषिते ॥
" तन्नियोगेन वा ब्रूयादर्थं सुपरिनिश्चितं। सुखप्रबंधगोष्ठीषु विवादे वादिनां मतः ॥
" विजानन्नपि न ब्रूयाद्भर्त्तुः क्षिप्तोत्तरं वचः। प्रगल्भोऽपि च मेधावी वर्जयेदभिमानितां ॥
" यद्यप्युच्चैर्विजानीयान्नीचैस्तदपि कीर्त्तयेत्। कर्मणां तस्य वैशिष्ट्यं कथयेद्विनयान्वितः ॥
" आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च। अपृष्टोऽपि हि नान्वेषी ब्रूयात्कल्याणभाषितम् ॥
" प्रियं तथ्यं च पथ्यं च वदेद्धर्मार्थमेव च। परार्थं देशकालज्ञो दत्त काले च साधयेत् " ॥
संतोषावसरे परोपकारमपि कुर्यादित्यर्थः। तथा (।५।३)
" अपि स्थाणुवदासीत शुष्यन् परिगतः क्षुधा। न त्वेवानर्थसंपन्नां वृत्तिमीहेत पंडितः " ॥
तथा
" गुह्यं कर्म च मंत्रं च न भर्त्तुः संप्रकाशयेत्। विद्वेषं च विनाशं च मनसाऽपि न चिंतयेत् ॥
" स्त्रीभिस्तद्दर्शिभिः पापैर्वैरिभिर्भूतैर्निराकृतैः। एकार्थचर्यां साहित्यं संसर्गं च विवर्जयेत् ॥
" वेषभावानुकरणं न कुर्यात्पृथिवीपतेः। संपन्नोऽपि च मेधावी स्पर्द्धेत न च तद्गुणैः ॥

---

१ क्ष—गिरिशिखरे अरण्ये वा। २ यत्रअनट—दक्षान्। ३ तेषामर्थे इति मानवीयपाठः। ४ रईकय-अयनटव—वपुष्मान्। ५ अनटयवघई—नान्यस्यावेक्षिपन्; भर्तुरन्वासने तिष्ठन् दृष्टिमान्यत्र विक्षिपेदिति मु. प ठ, क्ष–मुहूर्नान्यत्र। ६ भी मु पाठः। ७ प्रवृद्ध मु पा। ८ स्थाणुरिवासीत। ९ विद्विष्टि अ ५।३१। १० दृते। ११ वेशभाषानुकरणं।

" रागापरागौ जानीयाद्भर्तुः कुशलकर्मवित् । इंगिताकारचेष्टाभ्यस्तदामिप्रायावित्तया ॥
" तदर्थी तत्कृतां चैश्चैराकर्णयति तत्कथां । श्लाघते श्लाघनीयेषु श्लाघमानं च नंदति " ॥
राज्ञा कस्यचित्स्तुतौ क्रियमाणायां स्वयमभ्यभिनंदनं कार्यमित्यर्थः ।
" कथांतराणि स्मरति प्रकृष्टान् कीर्त्तयेद्गुणान् । निर्गुणं ह्यपि भर्त्तारं आपत्सु न परित्यजेत् " ॥ ४७ ॥
भारते
" अग्निं दीप्तमिवासीदेत् राजानमुपशिक्षितः । आशीविषमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ॥
" यत्नेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीति चिंतयेदिति " ॥
राजा क्षिप्रतीति मत्वा नावगणनीयः । किंतु यथा सर्वे सावधानता तथा प्रभौ कार्येत्यर्थः ।
" ततः परतरो नास्ति य आपत्सूपतिष्ठते । स्वस्थवृत्तेषु सत्वाधा नैवयांत्यभिलक्ष्मते ॥
" विपत्सु धर्मधुर्याणां तेषां नामातिरिच्यते । श्लाघ्यायानंदनी चैव महतामुपकारिता ॥
" काले कल्याणमाधत्ते स्वल्पापि सुमहोदये । जयाज्ञापय जीवेति नाथ देवेति चादरात् ॥
" रक्षांस्यपि हि गृह्यंते नित्यं छंदानुवृत्तिभिः । धीसत्वोद्योगयुक्तानां किं दुरापं महात्मनः ॥
" छंदानुवर्त्तिनां लोके कः परः प्रियवादिनां ॥
" अलसस्याल्पदोषस्य निर्विद्यस्याकृतात्मनः । प्रदानकाले भवति मातापि हि पराङ्मुखी ॥
" ये शूरा ये च विद्वांसो ये च सेवाविपश्चितः । तेषामेव विकाशिन्यो भोग्या नृपतिसंपदः ॥
" आजीव्यः सर्वभूतानां राजा पर्जन्यवद्भुवि । अनाजीव्यं त्यजंत्येनं शुष्कं वृक्षमिवांडजाः ॥ "
चाणक्योऽपि
" सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं विचिन्वंति त्रयो जनाः । शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुं ॥ " तथा
" कुलं वृत्तं तथा शौर्यं सर्वमेतन्न गण्यते । दुर्वृत्तेऽप्यकुलीनेऽपि जनो दातरि रज्यते ॥
इत्यादिसेवकलक्षणम् ।
अथ स्वामिकृत्यं नीतिसारे (५।६४–६६)
" अपेक्ष्य हि नृपः कालं भृत्यानामनुजीविनां । कर्मणामानुरूप्येण वृत्तिं समनुकल्पयेत् ॥
" स्थाने काले च पात्रे च न हि वृत्तिं विलोपयेत् । एतद्वृत्तिविलोपेन राजा भवति गर्हितः ॥
" अपात्रवर्षणं जातु न कुर्वीत विगर्हितं । अपात्रवर्षणादन्यत् किं स्यात्कोशक्षयादृते ॥
" कुलं विद्या श्रुतं शौर्यं सौशील्यं भूतपूर्वतां । वयोवस्था च संप्रेक्ष्य आद्रियेत महात्मनः ॥
" कुलीनाश्चावमन्येत सम्यग्वृत्ता मनस्विनः । त्यजंत्येते च भर्त्तारं घ्नंति वा मानहेतुना ॥
" निरालोके हि लोकेऽस्मिन् नासते तत्र पंडिताः । जात्यस्य हि मणेर्यत्र काचेन समता मता ॥ ७१ ॥
" कृशोऽपि हि विवेकज्ञो याति संश्रयणीयतां ॥ ७० ॥ यथा
" सर्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि स राजा यः प्रतापवान् । प्रतापयुक्तात्त्रस्यंते परे सिंहान्मृगा इवेति ॥ "
विरक्तस्वामिलक्षणमुक्तं कामंदकेन (५।४२–४६)
" अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नश्चापि निष्फलः । वदत्यकस्माद्धृष्टेति रूक्षं च मुहुरीक्षते ॥

---

१ कृत् । इंगिताकारलिङ्गाभ्यामिङ्गिताकारतत्ववित् ॥ ३४ ॥ इति सुपाठः । २ धामुधे. .॥ ३६ ॥ । ३ श्लाघमानं च—(३७) । ४ कथान्तरेषु...प्रहृष्टः (३७) । ५ ज्वलयमाप—सु पाठः । ६ इअवटनव-रवक—श्लोक । ७ महात्मवान् । ८ ऽवमन्तारं । ९ निष्फल ।

" विज्ञाप्यमानो वृत्यर्थं सहसोत्थाय गच्छति । सभावयति दोषेण वृत्तिच्छेदं करोति च ॥
" साधूक्तमपि तद्वाक्य समर्थयति चान्यथा । आचक्षाणकथामग करोति विरसीभवन् ॥
" उपास्यमान शयने सुप्तवत्तत्र तिष्ठति । यत्नेन बोध्यमानोऽपि सुप्तश्चैव विचेष्टते ॥
" इत्यादि ह्यनुरक्तस्य विरक्तस्य च लक्षण । रक्ताद्वृत्ति समीहेत विरक्त च परित्यजेदिति ॥ "

अत्र षाड्गुण्यसयुतामिति मन्त्रविशेषणमुक्त । तानाह मनु (७।१६१)
" सधि च विग्रह चैव यानमासनमेव च । द्वैधीभाव सश्रय च षाड्गुण्य चिंतयेत्सदा ॥ "
तत्र कामदक सधिं निरूपयति (९।१)
" बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रिय । आपन्न सधिमन्विच्छेत्कुर्वाण कालयापनमिति ॥"
तत्र नीतिसारे । यद्यप्यनेकविधस्तथाप्युपहारसंधिर्मैत्रीसंध्योरेव प्राधान्यमुक्तं (९।२१–२२)
" एक एवोपहारस्तु सधिरेष मतो हि न । उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिता ॥
" अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्तते । उपहाराहते यस्मात्सधिरन्यो न विद्यते ॥ '
मैत्रीसधिस्तु समयोरेव । क्वचिदन्यजयार्थं विषमयोरपि भवति ।
" कन्यादानानुपकारसंधयस्तु अमैत्रेयोवात्तर्भवति । अतो न ते पृथक निरूपिता ।
अत्रासधेयानाह कामदक (९। २३ २४)
" बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा ज्ञातिबहिष्कृत । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥
" विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमाक । दुर्भिक्षव्यसनापेतो बलव्यसनसकुल ॥ २५ ॥
" अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्त काले न यश्च न । एते सधिर्न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवल ॥
" एते विगृह्यमाणा हि क्षिप्र यान्ति रिपोर्वश ॥" २६ २७ ॥ तथा (९।४५ ४८)
" सधि कार्योऽप्यनार्येण सप्राप्योत्सादयेद्धि स ।
" सघातवान्यथा वेणुर्निबिडै कटकैर्वृत । न शक्यते समुच्छेत्तु भ्रातृसघातवास्तथा ॥
' बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शन । प्रतिवात हि न घन कदाचिदुपसर्पति ॥ ४९ ॥
" बलीयसि प्रणमता काले विक्रमतामपि । सपदो न विसर्पति प्रतीपमिव निम्नगा ॥ ५० ।
"राजा न गच्छेद्विश्वास सधितोऽपि हि बुद्धिमान् । अद्रोहसमय कृत्वा वृत्रमिन्द्र पुराऽवधीदिति' ॥५१॥
इति सधि । अथ विग्रह उक्ता नीतिसारे (१०२)
" आत्मनोऽभ्युदयाकांक्षी पीड्यमान परेण वा । देशकालबलोपेत प्रारमेतेह विग्रह ॥ "
तत्र विग्रहकरणान्याह कामदक (१०।३)
" राज्यस्त्रीस्थानदेशानां ज्ञानस्य च धनस्य च । अपहारो मदो मान पीडा वैषयिकी तथा ॥'
" वैषयिकी देशसबधिनी । मित्रार्थं चापमानश्च तथा बंधुविनाशन ॥ "
" भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा मडलदूषण । एकार्थाभिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनय " ॥ ४५ ॥
कर्तव्याकर्तव्यविग्रहानाह स एव (१०।२१)
" तदात्वे फलसयुक्तमायत्यां फलवर्जित । आयत्यां फलसयुक्त तदात्वे विफल स्मृत ॥

---

१ अपर्व्वणि । २ यत्न । ३ तत्र । ४ यबअनटघरई—विचष्टेत् । ५ यस्मात् । ६ घह्नघ—अलब्धा । ७ घातिमान् । ८ अदेसस्था । ९ नजातु । १० क्षञनटयबघ–यानस्य । ११ घयबअनट–वचनस्य च । १२ ष–आयत्यां, कघबअनई–अयत्यां ।

उभयोः फलवानुत्तमः । एवं त्रैविध्यं । उभयमपि मध्यमं । यस्तु तन्द्रात्वायत्योरफलः सोऽधमः।
विग्रहशमनं चावश्यं कुर्यादित्याह स एव (१०।१२–१६)
" कुर्यादर्थपरित्यागं एकार्थाभिनिवेशने । धनापचारजाते तु विरोधं न समाचरेत् ॥
" कदाचिद्विग्रहे पुंसो सर्वनाशस्तु जायते । सर्वोपायैरतो राजा विग्रहं न समाचरेत् ॥
" उपायांतरनाशे तु स्वं तं विग्रहमाचरेदिति ।" इति विग्रहः ॥
यानमाह कामंदकः (११–१) "गुणानुत्तमप्रकृतेर्यात्रा यानमिति स्मृतमिति ।"
तत्कालं मनुराह (अ. ७।१८२–१८४)
' मार्गशीर्षे शुभे मासे यायाद्यात्रां महीपतिः । फाल्गुने वाथ चैत्रे वा मासं प्रति यथाबलं ॥
" अन्येष्वपि च मासेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयं । यदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥"
वर्षादिष्वपीत्यर्थः । मिहिरोऽपि
" यात्रा नृपस्य शरदीष्टफला मधौ च छिद्रं रिपोर्न नियमोऽस्ति तु केचिदाहुरिति ॥"
तद्भेदा उक्ता नीतिसारे (११।२–६,९–११)
" विगृह्य संधाय तथा संभूयाथ प्रसंगतः । उपेक्षया च निपुणैर्यानं पंचविधं स्मृतं ॥
" विगृह्य याति हि यदा सर्वान् शत्रोर्गणान् बलात् । विगृह्ययानं यानज्ञास्तदाचार्याः प्रचक्षते ॥
" अरिमित्राणि सर्वाणि स्वमित्रैः सर्वतो बलात् । विगृह्य चारिभिर्गंतुं विगृह्य गमनं स्मृतं ॥
" संधायान्यत्र वै यात्रा पार्ष्णिग्राहेण शत्रुणा । संधाय गमनं प्रोक्तं तज्जिगीषोः फलार्थिनः ॥
" एकीभूय यदैकत्र सामंतैः सांपरायिकैः । शक्तिशौर्ययुतैर्यानं संभूयगमनं हि तत् ॥
" अन्यत्र प्रस्थितः संगादन्यत्रैव च गच्छति । प्रसंगयानं तत्प्रोक्तमत्र शल्यो निदर्शनं ॥
" रिपुं यातस्य बलिनः संप्राप्याविकृतं फलं । उपेक्ष्य तस्मिन्यद्यानमुपेक्षायानमुच्यते ॥
" निवातकवचान्हित्वा हिरण्यपुरवासिनः । उपेक्षायानमास्थाय निजघान धनंजय " इति ॥
यानं चाग्रे पुनर्निरूपयिष्यामः । इति यानं ॥
आसनमुक्तं नीतिसारे (११।१२) "परस्परस्य सामर्थ्याद्विघातादासनं स्मृतमिति ।"
तथा (११।१५–१७)
" यदा दुर्गस्थितः शत्रुर्हर्तुं नैव शक्यते । विगृह्यैव तदाऽसीत हि वास्यासारवीवधात् ॥
" विच्छिन्नवीवधासारं प्रक्षीणयवसेंधनं । विगृह्यमाणप्रकृतिं कालेनैव शमं नयेत् ॥
" अरेश्च विजिगीषोश्च विग्रहे हीयमानयोः । संधाय यदवस्थानं संधायासनमुच्यते ॥"
सर्वत्र च देशकालानुरोधेनासनं कार्यमिति । इत्यासनं ॥
द्वैधीभावोऽप्युक्तो नीतिसारे (११।२४) "द्वैधीभावेन तिष्ठेत काकाक्षिवदलोक्षित " इति । तथा
" द्वैधीभावो द्विधा प्रोक्तः स्वतंत्रपरतंत्रयोः । स्वतंत्र उक्तो ह्यन्यस्तु यः स्यादुभयवेतनः "॥ २७ ॥
इति द्वैधं ॥ आश्रय उक्तः कामंदकेन (११।२८)
" उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः । कुलोद्गतं सत्यमार्यमाश्रयेत बलोत्कटम् ॥

---

१ तन्निरोधं न, मु, पा. । २ उपेक्षा चेति । ३ यात्रायां । ४ वर्तेत । ५ क्ष—काकाक्षिवद् । ६कुलोद्भूतं ।

" बुद्ध्यैवोपक्रमः श्रेयान् फलनिष्पत्तये सदा । उपायेन पदं मूर्ध्नि न्यस्यते मत्तहस्तिनां ॥ ४६ ॥
" अयोऽभेद्यमुपायेन द्रवतामुपनीयते ॥ ४७ ॥ लोकप्रसिद्धमेवैतत् वारि वन्हेर्नियामकं ॥ ४९ ॥
" उपायोपगृहीतेन तेनैतत्परिशोष्यते ॥ ५० ॥"

उपायः कटाहादिप्रक्षेपः । अतः सर्वमुपायेन कुर्यादित्यर्थः । मनुः (७।१७७)

" यदि तत्रापि संपश्येद्दोषं संश्रयकारितं । सुयुद्धमेव तत्रापि निर्वितर्कः समाश्रयेत् ॥ "

इत्याश्रयः । एवंविधं मंत्रं मंत्रिभिः षाड्गुण्यविदा ब्राह्मणेन च सह कुर्यात् । मनुः (७।१७८)

" सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः । यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः" ॥ इति ।

तान् द्वादशराजमंडलोक्त्याह याज्ञवल्क्यः (आचारे ३४५)

" अरिर्मित्रमुदासीनोऽनंतरस्तत्परःपरः । क्रमशो मंडलं चिंत्यं सामादिभिरुपक्रमैः ॥ "

ते च त्रयस्त्रिविधाः । सहजाः कृत्रिमाः प्राकृताश्चेति । तत्र सहजोऽरिः सापत्नभ्रातृपितृव्यतत्पुत्रादिः । कृत्रिमो रिपुर्यस्यापकृतं येनापकृतं वा । प्राकृतश्चानंतरदेशाधिपतिः । सहजं मित्रं भागिनेयपैतृष्वस्रीयमातृष्वस्रीयादि । कृत्रिमं मित्र येनोपकृतं यस्य चोपकृतं । प्राकृतं मित्रमेकांतरितदेशाधिपतिः । सहजकृत्रिमशत्रुमित्रलक्षणरहितौ सहजकृत्रिमोदासीनौ । प्राकृतोदासीनो द्व्यंतरदेशाधिपतिः ॥

अरिः पुनश्चतुर्विधः । यातव्योच्छेत्तव्यपीडनीयकर्शनीयभेदेन । तत्र यातव्योऽनंतरदेशाधिपतिः । व्यसनी हीनबलो रिक्तप्रकृतिः । विदुर्गो मित्रहीनो दुर्बलश्चोच्छेत्तव्यः । पीडनीयो मंत्रबलहीनः । प्रबलमंत्रयुक्तः कर्शनीयः । तथा च राजमानसोल्लासे

" निर्मूलनाशमुच्छेदं पीडनं बलिनिग्रहं । कर्शनं तु पुनः प्राहुः कोशदंडापकर्शनादिति ॥ "

मित्रं च द्विविधं । बृंहणीयं कर्शनीयमिति । कोशबलहीनं बृंहणीयं । कोशबलाधिकं कर्शनीयं । प्राकृतारिमित्रोदासीनानाह " अनंतरस्तत्परः पर" इति । अनंतरः प्राकृतोऽरिस्तत्परः प्राकृतं मित्रं । तस्मात्परः प्राकृत उदासीनः । शेषाः पुनः प्रसिद्धत्वान्नोक्ताः । एतद्राजमंडलं क्रमशः पूर्वादिक्रमेण चिन्त्यं । एवं चतुर्दिक्षु । त्रयस्त्रय आत्मा चैक इति त्रयोदशराजकं मंडलं पद्माकारं । ये च पार्ष्णिग्राहादयस्तेऽप्यत्रैवांतर्भवंति । सामादिभिरित्युक्तं तान्सामादीनुपायानाह याज्ञवल्क्यः (आचारे ३४६)

" उपायाः साम दानं च भेदो दंडस्तथैव च । सम्यक् प्रयुक्ताः सिद्ध्येयुर्दंडस्त्वगतिका गतिः ॥

भेदः शत्रुसामंतादीनां परस्परं वैरोत्पादनं । स एव

" स जेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना । सत्यसंधेन शुचिना सु सहायेन धीमता ॥
" यथाशास्त्र प्रयुक्तः स सदेवासुरमानुषं । जगदानंदयेत्सर्वमन्यथा तु प्रकोपयेत् ॥
"अधर्मदंडनं स्वर्गकीर्तिलोकविनाशनम् । सम्यक्तु दंडनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहं ॥" मनुः(८।१२९)
" अदंड्यान्दंडयन् राजा दंड्यांश्चैवाप्यदंडयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छतीति ॥"

---

१ तेनैव सु पा.

दंडप्रकारं दंड्यादंड्यव्यवस्थां व्यवहारमयूखे (पृ. १०९) दर्शयिष्यामः ।
" एवं मंत्रयित्वांऽतःपुरे शोधयित्वा प्रविशेत् । यथोक्तं (नीतिसारे ७।३७)
" कारयेद्भवनशोधनमाद्रौ मातुरंतिकमपि प्रविविक्षुः ।
" आप्तशक्त्यनुगतश्च विशेच्च संकटे च गहने च न तिष्ठेत् ॥"
तथा "निर्गमे च प्रवेशे च राजा मार्गे समंततः । प्रोत्सारितजनं गच्छेत्सम्यगाविष्कृतोन्नतिः (३९)॥
" यात्रोत्सवसमाजे तु जलसंचापशालिनः । प्रदेशान्नावगाहेत नातिवेलं च संपतेत् ॥ ४० ॥
" निषेवितो वर्षधरैः कंचुकोष्णीषशालिभिः । अंतःपुरे च विचरेत्कुब्जकैरातवामनैः ॥ ४१ ॥
" नीचैरंतःपुरामात्याः शुचयश्चित्तवेदिनः । शस्त्राग्निविषवर्जं हि नर्मयेयुर्महीपतिं" ॥ ४२ ॥
अंतःपुरशोधनमाह कामंदकः (७।४४)
" आशीतिकाश्च पुरुषाः पंचाशीत्यश्च योषितः । कुर्युरवरोधानां शौचमामारिकाश्च ये ॥
" अभ्यंतरगतोऽपीह विश्वासं स्त्रीषु न व्रजेत् ॥ ५ ॥
" देवीगृहगतं भ्राता भद्रसेनमहारयत् । मातुः शय्यांतरे लीनः कारूषं चौरसः सुतः ॥ ५१ ॥
" न हि देवीगृहं गच्छेदात्मीयात्संनिवेशनात्" ॥ ५० ॥
तथा स्त्रीणां चरितमुक्तं नीतिसारे (७।५२।५५)
" विशेषेण तु संयोज्य मधुनेति विलोभितं । देवी तु काशिराजेंद्रं निजघान रहोगतं ॥
" विषाक्तेन च सौवीरं मेखलामणिना नृपं । वेण्यां शस्त्रीं समादाय तथा चापि विदूरथं ॥
" इति वृत्तं परिहरेत्सर्वांश्चापि प्रयोजयेत् ॥
" यस्य दाराः सुगुप्ताः स्युः पौर्वापरात्तकारिभिः । सर्वलोकान्वितं तस्य हस्ते लोकद्वयं स्थितं "॥
एवं सावधानोऽतःपुरं प्रविशेत् । अथ भार्यागमनमुक्तं कामंदकेन (७।५६)
" धर्मविन्नरपतिः सर्वान्दारानानुक्रमं । गच्छेदनुनिशं नित्यं वाजीकरणबृंहितः " ॥
वाजीकरणादिकं च कामशास्त्रादवगंतव्यं । विस्तृतिभयान्नेह निरूपितं । नीतिसारे
" विचार्य कार्यावयवान् दिनक्षये विसृज्यलोकं प्रमदाहृतक्रियः ॥
" सशौर्यबंधेन हि साधुपाणिना स्वपित्यसक्तः परमात्मरक्षितः " ॥ तथा
" नयेन जाग्रत्यनिशं नरेश्वरे सुखं स्वपंतीह निराधयः प्रजाः ॥
" प्रमत्तचित्ते स्वैति आयति प्रजाः प्रजागरेणास्य जगत्प्रबाधते" ॥ ५८ ॥ इति ॥
एवं स्थितः फलमाह वराहमिहिरः
" आचारस्थः सागरांतां धरित्रीं भुंक्ते दीर्घं कालमुत्खातशत्रुः ॥
" यत्राचारस्तत्र धर्मस्य वृद्धिर्धर्माद्भोगान्देहमेदेऽपि भुंक्ते ।" भारते
" धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा । मित्राणां चानभिद्रोह एतास्त्र समिधः श्रियः ॥"
समिधो वर्द्धनानि । इति सपरिकरस्वामिनिरूपणं ।

---

१ धारिभिः । २ शरधाश्च । ३ द्याप्तान् निषेव संयोज्य । ४ विषदिग्धेन । ५ यन्त्रं । ६ अदृवृत्तं. । ७ स्त्रग्वी च पि । ८ पुत्रैः । ९ भोगा । १० हत । ११ आत्मसंबन्धेन । १२ स्वपत्यसक्तः । १३ स्वपितीह समभयात् ।

अथामात्यः । तत्र पुत्रोऽप्यमात्यमध्ये परिगणितो नीतिसारे
" अमात्यो युवराजश्च भुजावेतो महीपतेरिति । राजपुत्रस्य कृत्यमुक्तं "
" पितृसेवापरस्तिष्ठेत्कायवाङ्मानसैः सदा । तत्कर्म कुर्यान्नियतं येन तुष्टो भवेत्पिता ॥
" तन्न कुर्याद्येन पिता मनागपि विषीदति ॥" तथा
" यस्मिन् पितुर्भवेत्प्रीतिः स्वयं तस्मिन् प्रियं चरेत् । यस्मिन् द्वेषं पिता कुर्यात्स्वस्यापि द्वेष्य एव सः ॥
" असंमतं विरुद्धं च पितुर्नैव समाचरेत् । प्राप्यापि युवराजत्वं प्राप्नुयाद्विकृतिं न च ॥
" स्वसंपत्तिमदान्नैव मातरं पितरं तथा । भ्रातरं भगिनीं चापि अन्यान्वा राजवल्लभान् ॥
" महाजनांस्तथा राष्ट्रे नावमन्येन्न पीडयेत् । प्राप्यापि महतीं वृद्धिं वर्तेत पितुराज्ञया ॥
" पुत्रस्य पितुराज्ञा हि परमं भूषणं स्मृतं । सोदरेषु च सर्वेषु नाधिक्यं संप्रदर्शयेत् ॥
" भ्रातृणामवमानेन बहवो हि विनाशिताः । पितुराज्ञोल्लंघनेन प्राप्यापि पदमुत्तमम् ॥
" तस्माद्भ्रष्टा भवतीह दासवद्राजपुत्रकाः ॥
" एवं गृहाविरोधेन राजपुत्रो वसन् गृहे । स्वामी च सत्वसंपन्नः सर्वान्कुर्याद्वशे स्वके ॥
" शनैः शनैः प्रवर्द्धेत शुक्लपक्षमृगांकवत् ॥
" एवं वृत्तो राजपुत्रो राज्यं प्राप्याप्यकंटकं । सहायवान् महामात्यो चिरं भुंक्ते वसुंधरां ॥
एतच्च राजपुत्रविशेषमात्रमुक्तं । सामान्यास्तु पूर्वोक्ता वक्ष्यमाणाश्च गुणाः सर्वे अपेक्षिता एव । तेषां राजपुत्राणां रक्षणं प्रयत्नतः कुर्यादित्याह कामंदकः (७।१–६)
" प्रजार्थं श्रेयसे राजा कुर्वीतात्मजरक्षणं । लोलुप्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः ॥
" राजपुत्रा मदोद्धूता गजा इव निरंकुशाः । भ्रातरं चाभिनिघ्नंति पितरं चाभिमानिनः ॥
" राजपुत्रैर्मदोद्धूतैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः । दुःखेन रक्ष्यते राज्यं व्याघ्राघ्रातमिवामिषं ॥
" रक्ष्यमाणा यदि छिद्रं कथंचित्प्राप्नुवंति ते । सिंहशावा इव घ्नंति रक्षितारमसंशयम् ॥
" विनयोपग्रहान् मुख्यैः कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विनश्यति ॥
" विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभ्यषेचयेत् । दुष्टं गजमिवोद्वृत्तं कुर्वीत सुखबंधनं ॥" तथा
" लालनीयः पालनीयो भूषणीयस्तथैव च । अर्थशास्त्रे शिक्षणीयो यथा स्याद्विनयी सुतः ॥"
दुर्वृत्तं प्रत्याह (७।७–८)
" राजपुत्रः सुदुर्वृत्तः परित्यागं हि नार्हति । क्लिश्यमानः स पितरं परानाश्रित्य हंति हि ॥
" व्यसने सज्जमानं हि क्लेशयेद्व्यसनाश्रयैरिति ।" इति राजपुत्रनिरूपणम् ।
अमात्यस्त्रिविधः । उत्तममध्यमाधमभेदात् । तदुक्तं महाभारते (   )
" त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः । तेषां च समवेतानां गुणदोषान्वदाम्यहं ॥
" मन्त्रिभिर्हि[1]संयुक्तैः समर्थैरर्थनिश्चये । मित्रैर्वापि समानार्थैर्बान्धवैरप्यगर्हितैः ॥
" संमंत्रयित्वा यः कर्मारंभे संप्रवर्तते । धैर्याच्च कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमं ॥
" एकोऽर्थान्विमृशत्येको धर्मे च कुरुते मतिं । एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरं ॥
"गुणदोषा[2]ननिश्चित्य दैवमेव व्यपाश्रितः । करिष्यामीति यः कार्योपेक्षकः स नराधमः ॥" इति॥

---

१ हि वि । २ दैते ।

याज्ञवल्क्यः (आ. ३१२)
" स मंत्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान् शुचीनातैः सार्द्धं चिंतयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयमिति ॥"
मनुः संख्यामप्याह (७।५४)
"मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्भवानासचिवान् सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितानिति॥"
लब्धलक्षांश्चतुरान् । मौलान्स्ववंशपरंपरायातान् । नीतिसारे (४।२५)
" कुलीनाः शुचयः शूराः श्रुतवंतोऽनुरागिणः । दंडनीतेः प्रयोक्तारः सचिवाः स्युर्महीपतेः ॥
तथा " स्मृतिस्तत्परतार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः । दृढतामनुगुप्तिश्च मंत्रिसंपत्प्रकीर्तिता ॥
" सज्जमानमकार्येषु निरुन्ध्युर्मंत्रिणो नृपं । गुरूणामिव चैतेषां शृणुयाद्वचनं नृपः ॥ "
पुरोहितकृत्यं तत्रैव (११४१)
" त्रय्यां च दंडनीत्यां च कुशलोऽस्य पुरोहितः । अथर्वविहितं कर्म कुर्याच्छांतिकपौष्टिकं ॥
" तादृक्सांवत्सरोऽप्यस्य ज्योतिःशास्त्रस्य चिंतकः । प्रश्नाभिधानकुशलो होरागणिततत्त्ववित् ॥ "
इत्यमात्यादिनिरूपणम् । सुहृन्निरूपणं तु प्रायशः पूर्वं कृतमेव । गुणास्तु केचनोच्यन्ते । अमात्यानां सेवकमध्येऽतर्भावः । सुहृदस्तु मित्राणीति भेदः । तेषां कृत्यमुक्तं कामंदकेन(४।४४-४६)
" नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः । य एनमुत्पथगतं वारयंत्यनिवारिताः ॥
" सज्जमानमकार्येषु सुहृदो धारयंति ये । सत्यं तेनैव सुहृदो गुरवोगुरवो हि ते ॥
" कृतविद्योऽपि बलिना व्यक्तरागेण रज्यते । रागानुरक्तचित्तः सन् किं न कुर्यादसांप्रतं ॥ "
तथा (४।६८-६९)
" त्यागविज्ञानसत्याघं महापक्षं प्रियंवदं । आयतिक्षेममद्वैध्यं मित्रं कुर्वीत सत्कुलं ॥
" समुत्पन्नेषु कृच्छ्रेषु दारुणेष्वप्यसंशयं । दर्शयत्यच्छहृदयः कुलीनश्चतुरस्तताः ॥
" धर्मार्थकामसंयोगो मित्रात्तु त्रिविधं फलं । यस्मादेतत्त्रयं न स्यात्तन्न सेवेत पंडितः ॥ ७२ ॥
" शुचिता त्यागिता शौर्यं समानसुखदुःखता । अनुरागश्च दाक्ष्यं च सत्यता च सुहृद्गुणाः ॥ ७५ ॥
" तदर्थेऽनुरागश्च संक्षिप्तं मित्रलक्षणं । यस्मिन्नैतन्न तन्मित्रं तत्रात्मानं न निक्षिपेत् ॥ ७६ ॥
न विश्वसेदित्यर्थः ।
" प्रायो मित्राणि कुर्वीत सर्वावस्थासु भूपतिः । बहुमित्रो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं रिपून् ॥
" न तत्र तिष्ठति भ्राता न पिताऽन्योऽपि वा जनः । पुंसामापत्प्रतीकारे सन्मित्रं यत्र तिष्ठति ॥
" अमित्रान् सर्वतो मित्रैर्निगृह्णीयाद्दृढव्रतोऽरीति " ॥ इति सुहृन्निरूपणं ॥
अथ कोशः । तस्य मुख्यत्वमाह वराहमिहिरः
" कोशो हि राज्यतरुमूलमतो हि शाखा. पक्षी विपक्ष इव किं निधनं करोति ।
" अन्नादिर्वेन्द्रियगणो वसुतस्तथाऽत्रं तत्पालिरक्षणविवृद्धिषु यत्नवान्स्यात् " ॥ भारते
"मधुद्रोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपान्वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत्" ॥ विकुट्टयेच्छोषयेत् । तथा
" यः कश्चिज्जनयेदर्थं राज्ञा रक्ष्यः स मानवः । यो राजकोशं नश्यंतमाचक्षीत युधिष्ठिर ॥

---

१ र्नति मु. पा. । २ ह्र. मु. पा.

" श्रोतव्यमस्य च रहो रक्ष्यश्चामात्यतो भवेत् । अमात्या ह्युपहर्त्तारं घ्नंति भारत ॥"
उपहर्त्तारं राज्ञे निवेदयितारं ।
" राजकोशस्य गोप्तारं राजकोशाभिगोपकाः । सर्वे तमनुधावंति स विनश्यत्यरक्षितः । "
अनुधावंति मारयितुं धावंतीत्यर्थः । कामंदकः (४।६२–६३)
" वर्द्धमानोऽल्पनिस्रावः ख्यातः पूजितदैवतः । ईप्सितद्रव्यसंपूर्णो हृद्य आप्तैरधिष्ठितः ॥
" मुक्ताकनकरत्नाढ्यः पितृपैतामहोचितः । गजेष्वारोपितः साधु शीघ्रयानैरधिष्ठितः ॥
" यत्र राजा तत्र कोशः कोशाधीना हि राजता । " तथा
" धर्मार्जितो व्ययसहः कोशः कोशज्ञसंमतः ॥ ६३ ॥
" धर्महेतोस्तथार्थाय भृत्यानां भरणाय च । आपदर्थं च संरक्ष्यः कोशः कोशवता सदा ॥ ६४ ॥
" पुत्रादपि हि संरक्ष्यो भार्यायाः सुहृदस्तथा । " । नीतिसारे
" नान्यार्थ्यं च व्ययं कुर्यात्प्रत्यवेक्षेत चान्वहं । कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुंजरबंधनं ॥
" खन्यः करधनादानं स्वस्थचित्तोऽपि वर्द्धयेदिति " । भागा उक्ताः शिवधर्मे
" तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् । भागद्वयं तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः । "
भागत्रयं वित्तस्य एको जीवनाय द्वौ धर्माय । भागपंचकं कृत्वा , त्रितयं जीवनाय भागद्वयं
धर्मायेति हेमाद्रिः । कृपणाशक्तविषये भारते ।
" एकां गां दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशती । शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे समफलाः स्मृता " ॥ इति ।
दशांशं दद्यादिति भावः । इति कोशः । राष्ट्रमुक्तं नीतिसारे (६।३)
" राज्यांगानां तु सर्वेषां राष्ट्राद्भवति संभवः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन राजा राष्ट्रं प्रसाधयेत् ॥
" तस्मादसाधून् पापिष्ठान् निघ्नन्पापैर्न लिप्यते । ये ये प्रजाः प्रबाधेरंस्तांस्तान् छिंद्यान्महीपतिः ॥
" यमार्थाः क्रियमाणं हि शंसंत्यागमवेदिनः । स धर्मोऽयं विगर्हंति तमधर्मं प्रचक्षते ॥ ७ ॥
" धर्माधर्मौ विजानन् हि शासनेऽभिरतः सतां । प्रजा रक्षेन्नृपः साधु हन्याच्च परिपंथिनः ॥ ८ ॥
" राष्ट्रोपघातं कुर्वीरन् ये पापा राजवल्लभाः । एकैकशः संहतान्वा दुष्टांस्तान्परिचक्षते ॥ ९ ॥
" दुष्टानुपांशुदंडेन हन्याद्राजाविलंबितं । अदृश्यं वा प्रकाशं वा लोकद्वेषं समाश्रितान् ॥ १० ॥ तथा
" अरक्ष्यमाणाः कुर्वंति यत्किंचित्किल्बिषं प्रजाः । तस्मात्तु नृपतेरर्द्धं यस्माद्गृह्णात्यसौ करान् ॥
" सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षितुः । अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षितुः ॥
" यथा बीजांकुरः सूक्ष्मः परिपुष्टोऽभिरक्षितः । काले फलाय भवति साधुस्तद्वदियं प्रजा ॥
" उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । तस्माद्यथार्हतो दंडं नयेत्पक्षमनाश्रितः ॥ "
याज्ञवल्क्यः (आ. ३३६) "पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषत" इति । भारतेऽपि
" उच्छिद्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्तते महान् । भयमाहुर्दिवारात्रं यदा पापो न वार्यते " ॥ इति । राजधर्मेषु
" विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययं । योगक्षेमं संप्रेक्ष्य वणिजः कारयेत्करान् ॥
" उत्पत्तिं दानवृत्तिं च शिल्पं संप्रेक्ष्य चासकृत् । शिल्पं प्रतिकरानेवं शिल्पिनः प्रतिकारयेत् ॥
" तथा यथा न हीयेरन् प्रजाः कुर्यान्महीपतिः । संत्यजाति परित्याते राजानमतिसादिन ॥

---

१ षड्भागादाढ्यम् मु. पा । २ ह–क्यशो । ३ अटनयधर्द्ध–राज्यं.

"न कर्म कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर। राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् ॥
"यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिगृह्य स्वयं नृपः। संजातमुपजीवन्स लभते सुमहत्फलं ॥
"पौरान् जानपदान्सर्वान् संश्रितोपाश्रितांस्तथा। यथाशक्त्यनुकंपेत सर्वानल्पधनानपि ॥" तथा
"प्रचारं भृत्यभरणं व्यसनं श्रमतो मयं। योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत्करं ॥"
तथा "दद्याद्दानमनुमनसा करान्संप्रणयेन्मृदूनिति"। इति राष्ट्रं। दुर्गकरणार्थं भुवमाह कामंदकः (४।५०–५२)
"भूगुणैर्वर्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्नृपवृद्धये। तस्माद्गुणवतीं भूमिं भूत्यै भूपस्तु कारयेत् ॥
"सस्याकरवती पुण्या खनिद्रव्यसमन्विता। गोहिता भूरिसलिला पुण्यैर्जनपदैर्वृता ॥
"रम्या सकुंजरवना वारिस्थलपथान्विता। अदेवमातृका चेति शस्यते भूर्विभूतये ॥"
निषिद्धभूमिमाह स एव
"सशर्करा सपाषाणा साटवी नित्यतस्करा। रूक्षा सकंटकवना सव्याला चेति भूरभूः ॥
रूक्षाऽन्यदेशापेक्षया चतुर्गुणपंचगुणादिजलसेकेन सस्यजननी। जनपदमाह स एव (४।५४–५५,५६–५७)
"स्वाजीव्यो भूगुणैर्युक्तः सानूपः पर्वताश्रयः। शूद्रकारुवणिक्प्रायो महारंभकृषीवलः ॥
"सानुरागो रिपुद्वेषी पीडाकरसहः पृथुः। नानादेश्यैः समाकीर्णो धार्मिकः पशुमान् धनी ॥
"तं वर्द्धयेत्प्रयत्नेन तस्मात्सर्वं प्रवर्तते" ॥ पुरमाह
"पृथुसीममहाखातमुच्चप्राकारगोपुरं। समावसेत्पुरं शैलं सरिन्मरुवनाश्रयं" ॥
याज्ञवल्क्यः ॥ (आ. ३२१)
"रम्यं पशव्यमाजीव्यं जांगलं देशमावसेत्। तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये" ॥
पशव्यं पशुवृद्धिकरं। कंदमूलफलादिभिराजीव्यं। जांगलं सजलतरुपर्वतं। दुर्गमाह मनुः(७।७०)
"धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव च। नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्यावसेत्पुरं" ॥
कामंदकस्तु (४।५९) ऐरिणमपि पपाठ
"औदकं पार्वतं वार्क्षं ऐरिणं धन्वमानवं। प्रशस्तं शास्त्रमतिभिर्दुर्गं दुर्गोपचिंतकैः" ॥
इरिणमूषरं। धन्व निरुदकं स्थलं मरुभूमिरित्यर्थः। महीदुर्गमित्यत्र मह्यां दुर्गं। महीरूपमेव वा ॥
तच्च मार्तिकं पाषाणमेष्टकं वा। तथा च महाभारते (शां. प. ८६।५) महीदुर्गापेक्षया मृद्दुर्गस्य पृथङ्निर्देशः कृतः
"धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च। मनुष्यदुर्गं मृद्दुर्गं वनदुर्गं च तानि षडिति ॥"
[1]अंबुदुर्गं सोदरादिबंधुना राजगृहस्य परितः स्थानानि।
तत्र बंधुदुर्गमनुष्यदुर्गयोः पृथग्ग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन। अंतरंगत्वाच्छूरत्वाच्च बंधूनां पृथङ्निर्देशः तथा
यावद्बंधुदुर्गं संभवति तावदितरमनुष्यदुर्गं न कुर्वीतेति। एवं च दुर्गस्य नवत्वं संपद्यते।
धन्वदुर्गं महीदुर्गमित्यत्र द्वे। जलदुर्गं। वृक्षदुर्गं। नृदुर्गं। गिरिदुर्गं। बंधुदुर्गं।

---

१ घयअटनहै–पत्ता।

ऐरिणदुर्गे । महीदुर्गे तु मृदादीनां विशेषः पूर्वमुक्त एव । दुर्गस्य गुणमाह मनुः (७।७४)
"एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः । शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं समाश्रयेत्" ॥
शतगुणा अपि परामर्दं प्राप्नुवंतीत्यर्थः । तत्र सर्वदुर्गाणां प्राशस्त्ये च गिरिदुर्गे विशेषमाह मनुः (४।७१)

"सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् । एतेषां बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते" ॥
एतेषामिति निर्द्धारणे षष्ठी । तद्विशिनष्टि मनुः (४।७५)
"तत्स्यादायुधसंपन्नधनधान्येन वाहनैः । ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्मंत्रैर्यवसेनोदकेंधनैः ॥"
मंत्रैः सर्पादिमंत्रविद्भिर्मनुष्यैरित्यर्थः । भारते दुर्गं प्रकृत्य
"शूरान्यजनसंपन्नं ब्रह्मघोषानुनादितं । वश्यामात्यबलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत् ॥"
"तत्र कोशं बलं मित्रं व्यवहारं च वर्धयेत्" इति । मनुः (४।७६)
"तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः । गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितमिति ॥"
"सर्वर्तुकं आरामादिषु तत्तहतुफलिवृक्षसहितं । तत्तहतूद्भवफलपुष्पादिसहितं वा ।
तत्तहतूपयोगिसामग्रीसहितं सर्ववस्तुसमन्वितमित्यर्थ. । इति दुर्गं ।

अथ बलम् । तत्र मुहूर्त्ताद्यपेक्षया बलस्य प्राधान्यमाह वराहमिहिरः
"ग्रहर्क्षतिथ्युद्गमराशिहोराद्रेक्काणमागाद्यनुकूलमात्रं। भवेद्धियासौ यदि सिद्धिहेतुः स्वयंभवेद्दैवविदेव राजा॥"
"मंत्राभिषेकमणिबंधनशांतिकर्महोमोपवाससुरयागजपादिमात्रं ।
"स्यात्सिद्धिहेतुरथ चेद्विजिगीषतोरीन्कस्मात्तदा नरपतिर्न भवेत्पुरोधाः ॥" तथा
"बुध्वाऽर्थशास्त्राण्यपि मंत्रिणोऽपि कुर्युः प्रणामं न नरेश्वराणां ।
"यद्यामिजात्यद्विपवाजिपत्तिकोशाद्यपेक्षा न भवेत्प्रधानं ॥
अतोऽवश्यं बलकोशाधीनं राज्यं । ननु । जयपराजयादिकं सर्वं कर्माधीनं तत्र किं बलादिनेति चेत् । उच्यते । न केवलं सर्वं कर्माधीनं किंतु पुरुषकाराधीनमपि । उक्तं च याज्ञवल्क्येन(आ. ३५१)
"यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् । एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ॥ माघेऽपि
"नालंबते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे । शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥" इति ।
कथं तर्हि क्वचित्पुरुषकारे कृतेऽपि न फलप्राप्तिः । उच्यते । न वयं कर्मणः कारणत्वमेव खंडयामः किंतु तन्मात्रस्य । वस्तुतस्तु न हि कर्म पुरुषकारापेक्षया भिन्नमस्ति । पूर्वजन्मार्जितः पुरुषकारो हि कर्मोच्यते । अतो यदिह जन्मनि द्वाभ्यामेकजातीये प्रयत्ने कृते फलावाप्तिरेकस्यैकस्य न ततो नूनमेकस्य प्राक्तनः पुरुषकारो नास्ति । पापरूपो वा सप्रतिबंधक इति कल्प्यते । अतः सर्वं कर्मापरपर्यायं पुरुषकाराधीनमेव । अत एवोक्तं भारते
"स्वकर्मणाशुभेनापि शुभेनाप्यथ वा जनः । फलं तदनुरूपं हि प्राप्नोति भरतर्षभ" ॥

-१ अरषईतकघटयव—दश । २ क—तेषां । ३ कघटयवनअई—एषामिति । ४ बनयलघ—शूद्रान्यजन.

अत एवोत्तरमीमांसायां कस्यचिद्वर्तमानजन्मनि कर्मभिः पापक्षये जाते सन्यासोत्तरं मुक्तिः । यत्र तु कर्मस्वकृतेषु सन्यासोत्तरं मुक्तिस्तत्र पूर्वजन्मार्जितानि कर्माणि कल्प्यंते । अत एव क्षत्रियजनकस्य ज्ञानोत्पत्तिं दृष्ट्वा प्राक्तनः संन्यासोऽपि कल्प्यत इत्युक्तं । अतो यत्र लोकतः शास्त्रतो दृढतरः कार्यकारणभावोऽवधृतस्तत्र कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयतेति । अतः सर्वत्र प्राक्तन ऐहिको वा पुरुषकारः कारणमिति । अतः पुरुषकार एव राज्ञा कर्तव्य इति ।

स च बलाधीन इत्यवश्यं बलसंग्रहः कार्यः । अत्र बलं षड्विधमाह कामंदकः (१८।२)
"षड्विधं तु बलं व्यूह्य द्विषतोऽभिमुखं व्रजेदिति ।" "षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषयेति"
(रघुवंशे) कालिदासोऽपि । तद्भेदा उक्ता नीतिसारे (१८।४)
" मौलं भूतं श्रेणिसुहृद्द्विषदाटविकं बलं । पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां व्यसनं स्मृतमिति " ॥
पूर्वपूर्वस्य नाशः कठिन इत्यर्थः । तत्र मौलं नाम परंपरागतं । भूतं यावद्विमवस्थायि । श्रेणिः गमनमार्गे स्थाने स्थाने निवेशितं । सुहृन्मित्रबलं । द्विषतां स्वाधीनं यज्जातं तद्द्विषद्बलं ।
" आटविकं अरण्यसंबंधि । तत्र दूरदेशादौ मूलसहितो गच्छेदित्याह (१८।१२।१४)
" प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा गच्छेन्मौलैः समावृतः । मौलास्तु दीर्घकालेऽपि क्षयव्ययसहिष्णवः " ॥
" एषु वस्तुषु मेधावी भूतादीनि विवर्जयेत् । दीर्घाध्वकालक्लेशेषु तेषु भेदभयं भवेत् ॥
" बहुत्वाद्भूतसैन्यानां दीर्घकालाध्वखेदतः । नित्यं प्रवासायासाभ्यां भेदोऽवश्यं प्रजायते " ॥
भेदः स्वामिपरित्यागः । एवमन्येषामपि बलानां गुणदोषा ऊहनीयाः ।
तत्र कस्मिन्काले किं बलं ग्राह्यमित्याह कामंदकः (१८।१०-११)
" स्फीतसारानुरक्तेन बलेनोपाचितः परः । तत्तुल्येनैव यातव्यः क्षयव्ययसहिष्णुना " ॥
क्वचिद्भूतमपि ग्राह्यमित्याह स एव (१८।१५)
" प्रभूतं स्वं भूतबलं मौलमल्पमसारवत् । अरेर्विज्ञायात्मनस्तद्धि विपरीतं जयेदरीन् ॥"
भूतबलेन मौलं जयेदिति विपरीतं । श्रेणिबलस्योपयोगमाह (१८।१८)
" स्फीतं श्रेणिबलं शक्यमवाप्तुं यानवर्त्मनि । नित्यं प्रयाणव्यायाममिति श्रेण्या समुत्पतेत् ॥"
मित्रबलस्योपयोगमाह (१८।२०)
" मित्रसाधारणे कार्ये मित्रायत्ते फलोदये । अनुग्राह्ये च पीड्ये च मित्रेणैव सह व्रजेत् ॥"
अरिसैन्यस्योपयोगमाह (१८।२१)
" प्रभूतेनारिसैन्येन योधयेन्महतो रिपून् । अत्युच्छ्रितं कोपनयाद्भ्यासेन रिपोर्बलं ॥
" वासयेत्कर्षयेच्चैनं दुर्गकंटकशोधनैः " (२२) ॥ आटविकस्योपयोगमाह
" नित्यमाटविकं सैन्यं दुर्गकंटकशोधने । परदेशप्रवेशे च पुरः कुर्वीत पंडित ॥" इति
पूर्वोक्तबलस्य चतुरंगतामाह । "हस्त्यश्वरथपादातं सेनांगं स्याच्चतुर्विधमिति ॥"
अथ गजनिरूपणम् । चतुर्विधा गजाः भद्रा मंदा मृगा मिश्राश्चेति । तल्लक्षणमाह वराहमिहिरः(अ.६७)
" मध्वाभदंताः सुविभक्तदेहाः न चोपदिग्धा न कृशाः क्षमाश्च ।
" गात्रैः समैश्चापसमानवंशा वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥ १ ॥ " चापं वंशस्य । तत्तुल्यपृष्ठाः ।
" वक्षोऽथ कक्षा वलयः श्लथाश्च लंबोदरस्त्वक्बृहती गलश्च ।

१ द्वा—पाठ्याः । २ श्रेणीति मु. पा. । ३ हस्त मु. पा. । ४ अत्रयटनरर्पद्य—वेशाः ।

" स्थूला च कुक्षिः सह मेचकेन सैंही च दृक् मंदमतंगजस्य ॥२॥" कक्षाऽग्रिमपादद्वयोरुसंधिः । सैंही सिंहसदृशच्छविरित्यर्थः ।

" मृगास्तु ह्रस्वाधरबालमेढ्रास्तन्वंघ्रिकंठद्विजहस्तकर्णाः ।
"स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तलिंगैः संकीर्णनागा व्यतिमिश्रचिह्नाः॥३॥" मिश्रत्वं भद्राणां मंदादिसंगेन । एवमन्यत्रापि । अथ परिमाणमाह

" पञ्चोन्नतिः सप्तमृगस्य दैर्घ्यं अष्टौ च हस्ताः परिणाहमानं ।
" एकद्विवृद्धाथय मंदभद्रौ संकीर्णनागो नियतप्रमाणः॥४॥"मंदस्य षडुन्नतिः । अष्टौ दैर्घ्यं । नवोदरपरिणाहः । भद्रस्य सप्तोन्नतिः । नव दैर्घ्यं । दश परिणाहाः । अन्यत्स्पष्टं । अत्र हस्तस्तिर्यग्यवोदराणीति कल्पनेन कार्यं । तेषां भद्रवर्णमाह स एव

" भद्रस्य वर्णो हरितो मदश्च मंदस्य हारिद्रकसन्निकाशः ।
" कृष्णो मृगस्याभिहितो मदश्च संकीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥५॥ " गजप्राशस्त्यमाह

" ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलविंकनेत्राः स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः ।
" चापोन्नतायतनिमग्ननिगूढवंशास्तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुंभाः ॥ ६ ॥ "
कलविंकश्चटकः । तनून्येकजातीयानि रोमाणि । तैः । तथा

" विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः कूर्मोन्नतैर्द्विनवविंशतिभिर्नखैश्च ।
" रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुबाला धन्याः सुगंधिमदपुष्करमारुताश्चेति ॥ ७ ॥
द्विनवाष्टादशविंशतिर्वा नखानि कूर्मोन्नतानि । पुष्करं शुंडाग्रं । तथा

" मूलमध्यदशनाग्रसंस्थिता देवदैत्यमनुजाः क्रमात्ततः ।
" दतभगफलमत्र दक्षिणे भूपदेशबलविद्रवप्रद ॥
" वामतः सुतपुरोहिते भयं हंति साटविकदारनायकान् ॥ " आटविकोऽटव्यामधिकृतस्तत्सहिता दारनायका दाराधिकृताः पुरुषास्तान् हंति । भयं करोतीत्यध्याहारः । तथा

" आदिशेद्गमयगर्भदर्शनात्पार्थिवस्य सकलं कुलक्षयं ।
" सौम्यलग्नतिथिभादिभिः शुभं वर्द्धते शुभमतोऽन्यथापरं ॥
" क्षीरिमिष्टफलपुष्पपादपैश्चापगातटविघट्टनेन च । वाममध्यरदभग्नखंडनं शत्रुनाशकृदतोऽन्यथापरम्॥"
"वल्मीकस्थाणुगुल्म क्षुपतरुमथनः स्वेच्छया हृष्टदृष्टिर्यायाद्यात्रानुकूलं त्वरितपदगतिर्वक्त्रमुन्नाम्य चोच्चैः।
" मध्यासन्नाहकाले जनयति च मुहुः शीकरं बृंहते वा तत्कालं वामदन्तिर्जयकृदथ रदं वेष्टयन् दक्षिणं च ॥
" स्खलितगतिरकस्मात्स्तब्धकर्णोऽतिदीनं श्वसिति मृदुसुदीर्घं न्यस्तहस्तः पृथिव्यां ।
" द्रुतमुकुलितदृष्टिः स्वप्नशीलो विलोमो भयकृदहितभक्षी नैकशोऽसृक् शकृच्च ” ॥

---

१ क्ष—चिन्हैः

अहितभक्षी रोगजनकतृणादिभक्षी । असृक् रुधिरं तत्सहितं शकृत् । तथा
" प्रवेशनं वारिणि वारणस्य ग्राहेण नाशाय भवेन्नृपस्य ॥
" ग्राहं गृहीत्वोत्तरणे द्विपस्य तोयात्स्थले वृद्धिकरं परं स्यात् " ॥
बंधनभूमीराह
" मद्गंधद्रुमगमिश्रवंतिनां श्वेतरक्तकनकोपमाः सिताः ।
" भूमयो द्विरदपुष्टिवृद्धिदाः भूभुजामपि यशःसुखावहाः " । शाला आह
" ज्येष्ठा चतुर्विंशतिरेव हस्ताद्विधूनिते मध्यजघन्यशाले ।
" विस्तारतस्तद्द्विगुणाश्च दीर्घाः स्तंभाश्च विस्तारसमुच्छ्रिताः स्युः ॥ " एते च शालास्तंभाः ।
अत्र पूर्वोक्तपरिमाणमध्ये बहूनां हस्तिनामसंनिवेशात्प्रतिहस्ति पूर्वोक्ता शाला ज्ञेया ।
स्तंभानां परिणाहमाह
" ज्येष्ठांगुलानि बहलो दशषड्युतानि मध्यस्तु पंचदशकन्यसकोंगुलो नः ॥
" स्तंभप्रमाणविपुलाः क्रमशो निषंगाः प्रोक्तांगुलार्धसदृशं बहुलत्वमेषां ॥ "
निषंगा बंधनरज्जवः । द्वारमाह
" द्वारोच्छ्रयः कुंजरयानतुल्ये विस्तारोऽस्य त्र्यंशहीनः स एव ।
" हीनो भूयश्चात्मषष्ठांशकेन शालाद्वारं प्रागुदक् च प्रशस्तं ॥ "
भूयः पुनः आत्मनस्त्र्यंशस्य षष्ठांशेन विस्तारः । एवं च द्वारमुपरि सूक्ष्ममधोभागे महच्च संपन्नं भवति ।
बंधनार्थं वृक्षानाह
" चंदनार्जुनशिरीषमधूका देवदारुसरलार्जुनशालाः ।
" रोहिणीखदिरचंपकशाकाः स्यंदनश्च सकदंबविशोकाः ॥
" शीताः शिवाश्च द्विपबंधनार्थमेते द्रुमाः पुष्टिकरा द्विपानां ।
" स्तंभार्थमन्येऽपि हि सारवंतः कार्याः प्रशस्ता गुणसंप्रयुक्ताः ॥ " तथा
" पूर्वाभिमुखो निबध्यते यः क्षिप्रं स करोति विक्रमं । राज्ञः समरेष्वनिर्जितो दीर्घं चायुरवाप्नुयाद्गजः ॥ "
" उदङ्मुखो बंधमुपैति नागो योऽर्थस्य वृद्धिं स करोति भर्तुः ।
" प्राप्नोति पुष्टिं चिरजीविता च संग्रामकालेष्वपराजयं चेति " । अन्यदिङ्मुखेऽनिष्टमाह
" दक्षिणदिग्वदनस्य च बंधो जीवितनाशकरो द्विरदः स्यात् ।
" पश्चान्मुखो बंधमवाप्य नागो नित्यं भवेद्रोगनिपीडितांगः ॥
" नाशं च वित्तस्य करोति राज्ञस्तस्मात्स याम्यापरदिग्विवर्ज्यः " इति । बंधस्तंभमानमाह
" त्रिश्यैशान्यां बंधनार्थं द्विपानां स्तंभो राज्ञः श्रेयसे दंतिनश्चेति " अन्यद्दिक्ष्वनिष्टं । तत्परिमाणमाह
" ज्येष्ठो दशोच्चो नवमध्यमश्च स्तंभोऽष्टहस्तः कथितः कनीयान् ।
" सर्वे निखाताश्चतुरस्र हस्ता मानाधिकोनाश्च शिवाय न स्युः ॥ "

गजानां मदजनकान्यौषधानि तु हस्तिचिकित्सायां द्रष्टव्यानीति नेह प्रपंचितानि ।

इति सपरिकरगजनिरूपणं ।

अथाश्वलक्षणमुक्त योगयात्रायां (अ ६६।१)

"दीर्घग्रीवाक्षिकूटस्त्रिकहृदयपृथुस्ताम्रताल्वोष्ठजिह्व सूक्ष्मत्वक्केशवाल सुशफगतिमुखो ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छ ॥

"जघानानूरुवृत्त समसितदशनश्चारुसंस्थानरूपो वाजी सर्वाङ्गशुद्धो भवति नरपते शत्रुनाशाय नित्य ॥"

कूट ललाटोर्ध्वभाग । त्रिक कटिप्रदेश । केशा शरीरस्थिता वाला ग्रीवापुच्छगता ।

गोबलीवर्दन्यायेन पृथग्ग्रहण । जघाया जानुनि वृत्त । मण्डलाकार । समा निम्नोन्नतत्त्वरहिता ।

सिता श्वेता । इष्टानिष्टमाह (अ ९३)

" उत्सर्गान्नशुभदमासनापरस्य वामे च ज्वलनमतोऽपरत्र शस्त ।

" सर्वाङ्गज्वलनमवृद्धिद हयानां द्वे वर्षे दहनकणाश्च धूपन च ॥ १ ॥

" अन्त पुर नाशमुपैति मेढ्रे कोश क्षय यात्युदरे प्रदीप्ते ।

" भूपस्य पायौ च पराजय स्याद्वक्त्रोत्तमाङ्गज्वलने जयश्च ॥ २ ॥

" स्कन्धासनासज्वलन जयाय बधाय पादज्वलन प्रदिष्ट ॥

" ललाटवक्षोक्षिभुजे च धूम पराभवाय ज्वलन जयाय ॥ ३ ॥

" प्रद्वेषो यवसाम्भसा प्रपतन स्वेदो निमित्ताद्विना कम्पो वा वदनाच्च रक्तपतन धूमस्य वा सभव ॥

" अस्वप्नश्च विरोधतो निशि दिवा निद्रालसध्यानता सादोऽधोमुखता विचेष्टितमिद नेष्ट स्मृत वाजिनाम् ॥५

हेषितपरीक्षामाह मिहिर (अ ९४)

" क्रौञ्चवद्रिपुवधाय हेषित ग्रीवया त्वचलया च सोन्मुख ।

" स्निग्धमुच्चमनुनादि हृष्टवद्ग्रासरुद्धवदनैश्च वाजिभि ॥ ७ ॥

" पूर्णपात्रदधिविप्रदेवतागन्धपुष्पफलकाञ्चनादि वा ।

" द्रव्यमिष्टमथवापर भवेद्धेषतां यदि समीपतो जय ॥ ८ ॥

" वामैश्च पादैरभिताडयतो महीं प्रवासाय भवति भर्तु ।

" सध्यासु दीप्तामवलोकयतो हेषति चेन्द्रिपुपराजयाय ॥ ९ ॥

" आरोहति क्षितिपतौ विनयोपपन्नो यात्रानुगोऽन्यतुरग प्रतिहेषित च ।

" वक्त्रेण वा स्पृशति दक्षिणमात्मपार्श्व योऽश्व स भर्तुरचिरात्प्रकरोति लक्ष्मीम् ॥ १३ ॥

" मुहुर्मुहुर्मूत्रशकृत्करोति न ताड्यमानोऽप्यनुलोमयायी ।

" अकार्यभीतोऽश्रुविलोचनश्च शिव न भर्तुस्तुरगोऽभिधत्ते १४॥" रथपतिलक्षण लोकत एव ज्ञेय ।

इत्यश्वादिलक्षणम् ॥ अथाभियोज्यनृपा । योगयात्रायां

" शब्दायते मुहुरपि शिवा गर्दभध्वानतुल्य । त्यक्तस्नेहा परिजनसुहृत् वाहनोपस्करेषु ।

" कष्ट को न शरणमिति वा वादिनो यस्य सैन्ये विद्विष्टा वा प्रचुरपुरुषा सोऽभियोज्यो नृपेण॥

" कापोतकौलूकमधूनि यस्य समाश्रयन्ते ध्वजचामराणि ।

छत्रायुधादीनि च सोऽभियोज्यो यस्याथवानाहततूर्यशब्द ॥

---

१ धक्षम—पाठ ह्र-स्नि । २ यह्र—वल्या । ३ द्विष्यामिति शु पा । ४ क—पुतीर्षो । ५ ह्र-त्रि ।

“ प्रतीपगत्व सरितामिषोश्च शोषोऽथ वाऽशोष्यजलाशयानां ।
“ अवारिदेशे सलिलप्रवृत्तिरब्वैकृत चाप्सु तरोश्छिन्न वा ॥
“ भंगपातचलनान्यनिमित्त रोदनानि च सुरप्रतिमानां ।
“ अग्निरूपमनलेन विना वो निश्वसानि च यदा प्रचलति ॥
“ प्रसूतिवैकृत्यमकालपुष्पाण्यरण्यसत्वस्य पुरप्रवेश ।
“ प्रदोषकाले कुक्कुवाकशब्दाहिमागमे चान्यभृतप्रलाप ” ॥ अन्यभृत् कोकिल ।
“ दीर्घं दीन सहता· सारमेया· क्रोशत्युच्चैर्नित्यमेवानृतो च ।
“ हन्युर्योषा योषितो निर्घृणाश्च श्वेत काको नक्तमिद्रायुध च ॥
अनृतो शरत्कालादन्यत्र । अनृताविर्तीद्रायुधेऽप्यन्वेति ।
“ अहातिरिक्त पवनोऽति चण्डो गन्धर्वनगरस्य भवेत्पुरस्य ।
“ व्यक्तिर्भवेच्चाहानि तारकाणा नक्त च तारागणसप्रणाश ॥
“ एव निमित्तानि यदा भवति तदाऽभियोज्या क्षितिपेन देशा ।”

नीतिसारे (१७।२५।२९)

“ भेद कुर्वीत यत्नेन मन्त्र्यामात्यपुरोधसा । तेषु भिन्नेषु भेदे हि युवराजे तथोज्झित ॥
“ अमात्यो युवराजश्च भुजावत्तो महीपते । मन्त्री नेत्र हि भिन्नेऽस्मिन्नेकास्मिन्नपि तद्विप ॥
“ सर्वाथस्य हि मेधावी न कुलीन विकारयेत् । तत्रोपजाप कर्त्तव्या य कोपानुग्रहक्षम ॥
“ आगतान्पूजयेत्स्वामी निजांश्च परिसात्वयेत् ॥३७॥ भेद कुर्वीत मतिमान्निगृहीतो बलीयसा ॥३९॥
“ बलेन हि समाहन्याद्भिन्नारे सहत बल । भिन्न हि तत्काष्ठमिव जतुजग्ध विशार्यते ॥ ४० ॥
“ भेद त्वप कृत्वा ततो यायाद्रिपो पुरमिति । एव सामदानभयादिना भेद कुर्वेत्यर्थ ।

अथ दूतप्रेषणमाह कामन्दक (१२।१) “ यातव्याय प्रहिनुयाच्च दर्पाभिमानिन ” ॥
स विशिनष्टि (१२।२)
“ प्रगल्भ स्मृतिमान्वाग्मी शास्त्रे चास्त्रे च निष्ठित । अभ्यासकर्माभिरतो दतो भवितुमर्हति ॥ ”
“ तत्रैविध्यमाह (१२।३) “ निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनवाहक ”।
तत्र यो शिक्षितमेव दशकालोचित यथायोग्यमन्यस्याग्र वदति स निसृष्टार्थ । यथा पाण्डवानां
दूतो वासुदेव । यावत्सन्दिष्टवक्ता मितार्थ । शासनहार प्रसिद्ध । दूत प्रत्यह (१२।६,८)
“ नाविज्ञात पुरे शत्रो प्रविशेच्च न ससदि । कालमीक्षेत कार्यार्थमनुज्ञातश्च निष्पतेत् ॥ ”
निष्पतेदुपविशेत् ।
“ सारवत्ता च राष्ट्रस्य दुर्गं तद्गुप्तिमेव च । छिद्र शत्रोर्विजानीयात्कोशमित्रबलानि च ॥
“ उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्त शासन वदेत् । रागापरागौ जानीयात्प्रकृतीना च भर्त्तरि ॥
“ फलेन नाम्ना द्रव्येण कर्मणा च महीयसा । कुर्याच्चतुर्विध स्तोत्र पक्षयोरुभयोरपि ॥ (११)
“ तीर्थाश्रमपुरस्थाने शास्त्रविज्ञानहेतुना । उपांशव्य जनोपेतै स्वचरै सह सवदेत् ॥ (१३)

१ रयवनअटई—विना—निश्र ह्ना-विनष्टा क्ष—पाठ झ—ञ । २ अभ्यस्तकर्मानृपते । ३ तार्था श्रमाश्रय । ४ तपस्वि ।

" प्रतापं कुलमैश्वर्यं त्यागमुत्थानसौष्ठवं । अक्षुद्रतां च दाक्ष्यंञ्च भर्तुः सर्वत्र कीर्त्तयेत् ॥ (१४)
" सहेतानिष्टवचनं कामं क्रोधं च वर्जयेत् । वेतसीमाश्रयेद्वृत्तिं नान्यवृक्षाश्रितां सदा ॥ (१५)
" नान्यं शयेन्न भावं स्वं वदेद्विद्यात्परस्य च । भावमंतर्गतं गुप्तं सुप्तो मत्तश्च भाषते ॥
" तस्मादेकः स्वपेन्नित्यं स्त्रीमद्ये च विवर्जयेत् ॥
" राष्ट्राटव्यंतपालानां आत्मसात्करणं तथा । युद्धापसारभूज्ञानं दूतकर्मेति कथ्यते ॥ (२३)
दूतेनैव नरेंद्रस्तु कुर्वीतारिविमर्षणं । स्वपक्षे च विजानीयात्परदूतविचेष्टितं ॥ " (२४)
इदं कर्म निसृष्टार्थस्यैव। चरा उक्ता नीतिसारे (१२।२६–२९)
" तपस्विलिंगिनो धूर्त्ता पण्याशिल्पोपजीविनः । चराश्चरेयुः परितः पिबंतो जगतां मनः ।
" निर्गच्छेयुर्विशेयुश्च सर्ववार्त्ताविदोऽन्वहं । सूक्ष्मसूत्रं हि चारेण पश्येद्विविधचेष्टितं ॥
" स्वपन्नपि हि जागर्त्ति चारचक्षुर्महीपतिः ॥
" विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव चेष्टितैः । राजा चारैर्जगत् कृत्स्नं व्याप्नुयाल्लोकसंमतैः॥
" एतैर्ज्ञेयास्तु संचाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधः स्मृतः ॥
" अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूत इष्यते ॥ " तथा (१२।४२–४६)
" जडमूकांधबधिरछद्मानः षंढकास्तथा । किराता वामनाः कुब्जास्तद्विधा ये च कारवः ॥
" भिक्षुकाश्चारणा दास्यो नानाकार्यकलाविदः । अंतःपुरगता वार्त्ता आहरेयुरलक्षिता ॥
" छत्रव्यजनभृंगारयानवाहनधारिणा । महामात्रावहिर्वार्त्ता विंद्युरन्ये च संगताः॥
" सूदा व्यंजनकर्त्तारः कल्पकाः सूचिकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि ॥
" जलतांबूलकुसुमगंधभूषणदायकाः । कर्त्तव्या वशगा ह्येते ये चान्ये न्यासवर्तिनः ॥ "
इति दूतचारप्रपंचः । अथ प्रयाणे योधस्वरूपमाह मिहिरः
" शूरकृताख्यमहाकुलजाताः स्वामिहिता बलिनः कृतयत्नाः ।
" दृष्टगुणा बहुबांधवमित्रा नागकरोरुभुजाः कठिनांगाः ।
" व्याघ्रमृगेश्वरगोवृषनादाः श्येनदृश·शुकसन्निभनासाः ।
" केकरजिह्मनिमीलितनेत्राः पुण्यकृतो समरेषु सहायाः ॥
" देशगुणैः प्रथिताश्च पुरोगास्ते बहशो गुणलक्षणलक्ष्याः ।
" काकभृतो भृकुटीकृतवक्त्रा धर्मभृतो विविधायुधहस्ता " ॥ अथ प्रयाणे विशेषो योगयात्रायां
" अंतःपुराद्वा स्वनिवेशनाद्वा सिंहासनाद्वाग्निपरिस्तराद्वा ।
" कुर्यान्नरेंद्रः प्रथमं प्रयाणं विप्रैः शतायैः कृतमंगलाशीः ॥
" द्विजो विष्णुक्रमाद्भूपं मंत्रेणानेन दापयेत् । इदं विष्णुर्विचक्रम इति पादं समुद्धरेत् " ॥
अमुकस्य वधाय दक्षिणं क्षितिपो न्यसेत् ।
" मंगलानि ततः पश्यन्स्पृशन् शृण्वन् नृपो व्रजेत् " ॥ अथ दर्शनशकुनं वराहमिहिरः
" वाचः शुभः सारसचापबर्हिणः कादंबहंसाश्च सजीवजीवकाः ॥
" काकश्च पंकाक्तवराहपृष्ठगो श्रीवृक्षबालव्यजनानि चंदनम् ॥ " शुभा वाचो ब्राह्मणानामिति पूर्वेणान्वयः ।

---

१ सन्तापं । २ दारका- । ३ व । ४ क्ष पाठः ।

" दधिमधुघृतरोचना कुमारी ध्वजकनकांबुजमद्रपीठसिंहाः ।
" सितवृषकुसुमांबराणि मीनद्विजगणिकातंजनाश्च चाक्त्रेयाः ॥
" ज्वलितशिखिफलाक्षतेक्षु भक्ष्याद्विरद्मृदं कुशचामरायुधानि ।
" मरकतकुरुविंदपद्मरागाः स्फटिकमणिप्रमुखाश्च रत्नभेदाः ॥
" स्वयमथ रचितान्दधतो वा पथि यदि कथितानि भवति मंगलानि ।
" स जयति सकलो ततो धरित्रीं महदप्टगालभनशूतैरपास्यां । "
इदं मंगल मात्रं द्रष्टव्यं स्प्रष्टव्यं श्रोतव्यं चेत्यर्थः । अनिष्टफलान्युक्तानि तेनैव
" कार्पासौषधकृष्णधान्यलवणक्षीबास्थितैलं वशापंकांगारगुडाहिर्कशकृतः केशायतं व्याधिताः ।
" वांतोन्मत्तजडेंधनास्तणतुपक्षुत्क्षामतक्रारया मुंडाभ्यक्तविमुक्तकेशपतिताः काषायिणश्चाशुभाः ॥
यानद्दिने क्षौराभ्यंगवर्जनं तु ज्योतिःशास्त्रे ज्ञेयं । एवं मंगलामंगलाभिमुखदर्शनानिष्टं नापीष्टलाभ
इति ज्ञेयं । देशविशेषे विशेषमाह
" छुछुंदरी भूकरिका शिवा च श्यामारला पिंगलिकाऽन्यपुष्टा ।
" वामाः प्रशस्ता गृहगोधिका च पुंसंज्ञका ये च पतत्रिणश्च ॥ तथा
" श्येनो रुरुः पूर्णकुटः कपिश्च श्रीकर्णछिक्कारकपिप्पिकाजाः ।
" स्त्रीसंज्ञिता ये च शिखिद्विपो च याने हिता दक्षिणमार्गसंस्थाः ॥
" आस्फोटिताऽक्ष्वेडितशंखतूर्यपुण्याहवेदध्वनिगीतशब्दाः ।
" वामाः प्रयाण शुभदा नराणामाक्रंदितं दक्षिणतः परेषां ॥
आस्फोटितं मल्लयुद्धं । आक्ष्वेडितं मुखशब्दः ।
" मार्जाज्यजमहिषापनकुलाः संकीर्तनाद्दर्शनात्कोशंतश्च शुभप्रशान्तसरटो हष्टः शिवाय क्वचित् ।
" गोधाशूकरजाहकाहिशशकाः पापारुतालोकने धन्यं कीर्तननूक्षवानरकुलं तयांस्यैपाचलोभनं ॥
नकुलस्य मृगस्य पक्षिणां वामो दक्षिणमार्गश्चैवं शुभदं । श्वशृगालयोरिदं व्यत्ययेन फलदं प्रशस्यते ।
" चापो नकुलश्च वामभागो दिवसार्द्धोत्परतः शुभप्रदो ।
" मृगवच्च वनेषु कुक्कुटः शतपत्रोऽस्तमये च दक्षिणः "॥ क्वचिदपवादमाह
" निरुपहतमनोज्ञवृक्षसंस्थाः शुचिरविरावनिसरयसंस्थिताश्च ।
" मतिथिदिवसर्क्षलग्नकालेष्वशुभफलोऽपि शुभप्रदः प्रदिष्टः ॥
" प्रमथशुष्कद्रुमकंटकेषु श्मशानभस्मास्थितुषाकुलेषु ।
" प्राकारशून्यालयदुर्देशेषु सौम्योऽपि पापः शकुनः प्रकल्प्यः " ॥ तथा
" द्वंद्वार्त्तरोमार्दितभीतमत्तवैरार्त्तयुद्धामिषकांक्षिणश्च ।
" सीमांतनद्युत्तरिताश्च सर्वे न चिंतनीयाः सदसत्फलेषु " ॥ इति प्राणिशकुनः ।
अथाप्राणिनः । स एव
" रिक्तोनुकूलः कलशो जलार्थमभ्युद्यतः सिद्धिकरः प्रयाणे ।
" विद्यार्थिनां चौर्यसमुत्थितानां वणिक्क्रियाभ्युद्यमिनामतीव । " विशेषमाह

१ ह्य—प । २ क्ष—सर्व । ३ क्ष—पाठः । ४ घ—सिद्धार्थिनां ।

" यानं धुरेण रहितं बृहती च कन्या गर्भेण चातिमहता पुरतः स्थिता स्त्री ।
" आगच्छ तिष्ठ विश गच्छसि वा किमर्थं शब्दः स्थिरश्च गमनं प्रतिषेधयंति " ॥ क्षुते आह
" सर्वत्र पापं क्षुतमुद्दिशंति गोस्तु क्षुतं मृत्युकरं यियासोः ।
" मार्जाररावस्खलनं च यातुर्वंधस्य भंगश्च न शोभनाय " ॥ तथा
" द्रव्याणि शुक्लानि तुरंगमश्च पूर्वेण याम्येन शवं च मांसं ।
" पश्चात्कुमारी दधि चातिशस्तं सौम्येन गोब्राह्मणसाधवश्च " ॥ तथा
" काकैः शुभो दक्षिणतश्च तेषामन्येषु देशेषु विपर्ययेण " । पूर्वदेशे दक्षिणः काकः शुभः अन्यस्मिन्वाम इत्यर्थः । तथा
" क्रोशादूर्ध्वं शकुनविरुतं निष्फलं प्राहुरेके तत्रानिष्टे प्रथमशकुने मानयेत्पंच षट् च ।
" विशो यामान्नृपतिरशुभे षोडशे वा द्वितीये प्रत्यागच्छेत्स्वभवनमिति यद्यनिष्टस्तृतीयः " ॥

प्रयाणे प्रथमं यत्राशकुनं जातं तत्रैव स्थित्वा एकादशयामानतिवाहयेत् । पुनः प्रस्थाने यद्यशकुनं ततः षोडश । ततोऽप्यशकुने गृहे आगमनं । एवं शकुनानि महद्बलादीनि वीक्ष्य राजा स्वयं यायात् । स्वस्य ग्रहाद्यानुकूल्याभावे तद्वंतं यशस्विनममात्यं जयार्थं प्रेषयेत् । यथोक्तं योगयात्रायां

" शत्रोर्वधाय सचिवं शुभदैवयुक्तं आज्ञापयेन्नृपतिरात्मनि दैवहीने " इति ।

ग्रहाद्यानुकूल्यं ज्योतिःशास्त्रादवगंतव्यं । अथ स्कंधावारस्थलं नीतिसारे

" यायाद्वैरिपुराभ्याशे भूभागे साधुसंमते । स्कंधावारविशेषज्ञः स्कंधावारं निवेशयेत् ॥
" भूमिप्रदेशे सामर्थ्यादगारमुपकल्पयेत् । गुप्तं स्वच्छं पुराकारं महाद्विपसमावृतं ॥
" पार्ष्णिग्राहेण शुद्धं च रथपत्तिसमावृतं । तन्मध्ये मानसाल्हादि महन्मौलं बलावृतं ॥
" अंतःकोशमहोपेतं कारयेद्राजमंदिरं । मौलभूतश्रेणिसुहृद्द्विषदाटविकं बलं ॥
" राजहर्म्यं समावृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ।
" अंते भ्रंगाणिनः शूरान् लुब्धकान् दुष्टकर्मणः । पर्याप्तवेतनानाप्तान्मंडले विनिवेशयेत् ॥
" हस्तिनो लब्धनामानस्तुरंगास्तु मनोजवाः । गृहोपकंठे नृपतेर्वसेयुः स्वाप्तरक्षिताः ॥
" युद्धयोग्यो महामत्री सन्नद्धः साध्वधिष्ठितः । तिष्ठेन्नरपतेर्द्वारि वेगवांश्च तुरंगमः ॥
" निशितान्यो बहिर्गच्छेद्गच्छेच्चेद्द्वारिवारितः । सज्जोपकरणं तिष्ठेत्सर्वः कार्योन्मुखो जनः ॥ तथा
" बहिश्च खातान्सच्छन्नान् तृणैरुपरि संवृतान् । परसैन्यविघातार्थं सर्वां भूमिं विनाशयेत् ॥
" क्वचित्कंटकशाखाभिः क्वचित्कीलैरयोमुखैः । दूषयेत्परितो भूमिं प्रच्छन्नप्रवरैरपि ॥
" निगूढक्षुपपाषाणस्थाणुवल्मीकनिन्हुतां " ॥ उत्तममध्यमभेदास्तत्रैव
" यस्मिन्देशे यथाकालं सैन्यव्यायामभूमयः । परस्य विपरीताश्च स्मृतो देशः स उत्तमः ॥
" आत्मनश्च परेषां च तुल्यव्यायामभूमयः । यत्र मध्यम उद्दिष्टो देशः शास्त्रार्थचिंतकैः ॥
" अरातिसैन्यव्यायामसुपर्याप्तमहीतलः । आत्मनो विपरीतश्च स वै देशोऽधमः स्मृतः ॥

स्कंधावारं विशिनष्टि कामंदकः

" दिव्यांतरिक्षैरुत्पातैः पार्थिवैश्चाप्यदूषितः । नीचैः प्रवृत्तपवनो भृंगालीततमंगलः ॥
' 'हृष्टपुष्टजनः प्रायुः सुगंधिज्वलितानलः । इत्यादिलक्षणोपेतः स्कंधावारः प्रशस्यते ॥
" प्रस्ते तस्मिन्द्विषो भंगो श्रेयोऽन्यस्मिन्विपर्ययः" ॥ शकुनाद्युपेते जयोऽशकुनाद्युपेते भंग इत्यर्थः।

---

१ ह्रा—काल । २ ह्रा—थ । ३ ह्रा—द्रु ।

सेनापतिरुक्तो नीतिसारे

" कुलोद्गतं जानपदं मंत्रज्ञं मंत्रिसंमतं । दंडनीतिः प्रयोक्तारं अध्येतारं च यत्नतः ॥
" प्रभावोत्साहसंपन्नमाजीव्यमनुजीविनां । नित्याकारणवैराणामकर्त्तारमनाविलं ॥
" श्रुतानुबंधिकर्माणमल्पामित्रं बहुश्रुतं । गजाश्वरथचर्यासु शिक्षितं त्यागिनं सहं ॥
" युद्धभूमिविभागज्ञं सिंहवद्दृढविक्रमम् । अदीर्घसूत्रं निस्तंद्रममर्षणमनुद्धतं ॥
" हस्त्यश्वरथशस्त्राणां सम्यक्लक्षणवेदिनं । देशभाषास्वभावज्ञं लिपिज्ञं सुदृढं स्मृतं ॥
" निशाप्रचारकुशलं कुशलज्ञाननिश्चितं । दिग्देशमार्गविज्ञानसंपन्नं तद्ज्ञसेवितं ॥
" क्षुत्पिपासाश्रमत्रासशीतवातोष्णवृष्टिभिः । अनाहितभयग्लानिशत्रुपक्षभयावहं ॥
" भेत्तारं परसैन्यानां दुःसाध्याहितनिश्चयं । मग्नानां च स्वसैन्यानां अवष्टंभस्य कारकं ॥
" चरवृत्तप्रचारज्ञं महारंभफलोदयं । शश्वत्संसिद्धकर्माणं सिद्धिकर्मनिषेवितं ॥
" इत्यादिलक्षणोपेतं कुर्वीत ध्वजिनीपतिं" ॥ तस्य कृत्यमुक्तं ।
" ध्वजिनीं च सदोयुक्तः स गोपायेद्दिवानिशं ॥
" नद्यद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् । सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद्व्यूहीकृतैर्बलैः ॥" व्यूहस्तु मकर-
श्येनसूचीशकटवज्रसर्वतोभद्रभेदात् षोढा । तेषां विनियोग उक्तो महाभारते .
" यायाद्व्यूहेन महता मकरेण पुरोभये । श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वा धीरवक्त्रया ॥
" पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञितं" । अन्ये च गरुडादयो व्यूहभेदा नोक्ताः । तेषामेष्वे-
वांतर्भावात् । " सर्वतोभद्रं भये व्यूहं प्रकल्पयेत् ॥ "

रचनोक्ता नीतिसारे

" नायकः पुरतो यायात्प्रवीरपुरुषावृतः । मध्ये कलत्रं कोशश्च स्वामी फल्गु च यद्धनं" ॥
नायकः सेनापतिः । फल्गु असारादि । तद्रक्षणीयमित्यर्थः ।
" पार्श्वयोरुभयोरश्वा वाजिनां पार्श्वयो रथाः । रथानां पार्श्वयोर्नागा नागानां चाटवीबलं ॥
" पश्चात्सेनापतिः सर्वं पुरस्कृत्य कृती बलं । यायात्सन्नद्धसैन्यौघैः खिन्नांश्चाश्वासयन् जनान् ॥"
पूर्वं सेनापतेरग्रे यानमुक्तं अधुना पश्चाद्यानं । अतो ज्ञायते अग्रे याता पश्चाद्याता चेति
सेनापतिद्वयमिति । इति सेनापतिव्यूहनिरूपणं । अथ कूटयुद्धेन शत्रुमारणसमय उक्तो नीतिसारे
" दीर्घाध्वनिपरिश्रांतं क्षुत्पिपासाहतश्रमं । व्याधिदुर्भिक्षमरकैः पीडितं दस्युविद्रुतं ॥
" घोराग्निभयवित्रस्तं वृष्टिवातसमाहतं । पंकपांसुजलस्कंधव्यस्तं श्वासातुरं तथा ॥
" प्रसुप्तं भोजने व्यग्रमभूमिष्ठमसंस्थितं । एवमादिषु जातेषु व्यसनेन समाकुलं ॥
" स्वसैन्यं साधु रक्षेत परसैन्यं च घातयेत् । विशिष्टो देशकालाभ्यां युक्तः प्रकृतिभिर्बलैः ॥
" कुर्यात्प्रकाशयुद्धं च कूटयुद्धं विपर्यये" । कूटयुद्धं नामविषाक्तशस्त्रादिना घातनं लोके प्रसिद्धं

किंचिदुक्तं नीतिसारे

" पुरस्ताद्विषमे देशे पश्चाद्धन्यात्तु वेगवान् । जितमेवेत्यविश्वस्तं हन्याच्छत्रुं व्यपाश्रितः ॥
" विलोभ्यापि परानीकमप्रमत्तो विनाशयेत् । अवस्करभयाद्रात्रौ प्रजागरकृतश्रमं ॥

---

१ यवनअट-लिपिज्ञं । २ ख-हित । ३ क्ष-पाठः ।

" दिवासुप्तं समाहन्यान्निद्राव्याकुलसैनिकं ॥
" प्रातः संगवसन्नद्धमपराण्हे विनाशयेत् । निशि विस्रंभसं सुप्तं तत्सौप्तिकविधानवित् ॥
" इत्येवं कूटयुद्धेन हन्याच्छत्रूनलघूत्थितः । वदंति सत्रमित्यादि सत्रवत्संप्रकीर्तितः ॥
" अरिनाशो महीपानो नयशास्त्रविशारदः । "
" साधु प्रमत्तं व्यवसायवर्ती येन प्रकारेण पर निहन्यात् ॥
" चरैः समावेदिततत्प्रचारः शंकेत तेनैव ततोऽप्रमत्तः ॥
" नियतमिति निहन्यात् कूटयुद्धेषु शत्रुं न हि तिरयति धर्मं छद्मना शत्रुनाशः ।
" अचकितमिव सुप्तं पांडवानामनीकं निशि सुनिशितशस्त्रो द्रोणसूनुर्जघान ॥ "

अत्र ब्राह्मणवर्जं हन्यात् । ब्राह्मणं तु स्वस्य वधार्थमायांतं निवारयेत् । यदा निवारणमपि कर्तुमशक्तस्तदा हन्यादेव । यथाह मनुः (८।३५१–५२)

" गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं । आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् ॥
" नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चनेति ।" कात्यायनोऽपि
" आततायिनमायातमपि वेदांतगं रणे । जिघांसंतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेदिति ॥ "

अतो जिघांसत एव विप्रस्य मारणं न सुप्तादेः । अत्र विज्ञानेश्वरः मनुवाक्ये वाशब्दात्कात्यायनवाक्येऽप्यपिशब्दाच्च ब्राह्मणवधे तात्पर्यं । किंत्वेतादृशो ब्राह्मणोऽपि वध्यः किमुतान्य इति कैमुतिकन्यायेनैतादृशान्यवधपरमित्याह । वस्तुतस्तु स्ववधोद्यतो ब्राह्मणोऽपि वध्य एव । पूर्वोक्तवचनयोः स्वार्थत्यागेऽसाधारणमानाभावात् ।

गालवस्तु अहनने दोषमाह

" उद्यम्य शस्त्रमायांतं भ्रूणमप्याततायिनं । निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेदिति " ॥

आत्मघाती भवेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि

" स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनं । अहत्वा भ्रूणहा स स्यान्न हत्वा भ्रूणहा भवेदिति" ॥

" सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति" श्रुतिरपि । अतः स्ववधार्थमागच्छन् ब्राह्मणो वध्यः । परवधार्थं गच्छन्स्वयं न वध्य इति तात्पर्यं । एतत्परमेव बार्हस्पत्यं

" आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुत । यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेदिति " ॥

एवमेव चंद्रिकाशयः । यत्तु धृष्टद्युम्नस्य द्रोणवधे कुत्सनं कृतं । न तद्ब्राह्मणवधनिमित्तमेव किंतु न्यस्तशस्त्रवधनिमित्त । तादृशस्य ब्राह्मणस्य वधेऽन्यापेक्षया दोषातिशयात् । प्रजापीडनमुक्तं भारते

" उपरुधंति राजानो भूतानि विविधानि च । त एव विजयं प्राप्य वर्द्धयंति पुनः प्रजाः ॥ "तथा
" तावल्लुंठेत्पीडयेच्च शत्रोः प्रकृतयः स्वयं । वश जाते पुनस्तासु पितृवद्वृत्तिमाचरेत् ॥"

अथ धर्मरणमाह मनुः (७।८८, ९०)

" समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः । विनिवर्तेत संग्रामात् क्षत्रधर्ममनुस्मरन् " ॥ तथा
" आहवेषु मिथोऽन्योऽन्यं जिघांसंतो महीक्षितः । युद्ध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यांत्यपराङ्मुखाः" ॥

योधान्प्रत्युपदेश उक्तो वराहमिहिरेण

"अभिजनयुता यूयं शौर्ये जनाः कथयंति वो धनुषि परशौ शक्त्यां चक्रे तथैव कृतश्रमः ।
"मयि च भवतामस्ति स्नेहः कथं न जयो मम द्विरदतुरगस्यादाक्रांतं भवद्भिरिदं यदा" ॥
"तथा पुराणोपदेशैश्च तान्प्रवर्त्तयेत् । तथाहि । ज्योतिष्टोमादियज्ञैः स्वर्गाद्याप्तिस्तत्र च ज्ञानायनेकं साधनं महत्कष्टायाससाध्यं ॥

तथोपासनायां पंचाग्न्यादितपस्सु च क्लेशादिकं स्पष्टमेव । योगोऽपि वायुनिरोधनाहारनिद्राव्यायामनिरोधनादिना दुःसाध्य एव । सर्वत्र च कीर्त्तने कृते पुण्यक्षयः ।
अतः सर्वापेक्षया रणमरणमेव स्वल्पायाससाध्यं सावीयः । तत्र हि पापिनामपि स्वर्गः किमुतान्यस्य ।
तदुक्तं योगयात्रायां ।

"द्वैपायनेन मुनिना मनुना च धर्मा युद्धेषु ये निगदिता विदितास्तु ते वः ।
"स्वाम्यर्थगोद्विजहिते त्यजतां शरीरं लोका भवंति सुलभा विपुलं यशश्च ॥
"तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिज्यया च या ।
"व्रजंति तामाशुगतिं मनस्विनो रणाध्वमेषे पशुतामुपागताः ॥
"स्वर्गस्य मार्गा बहवः प्रदिष्टास्ते कृच्छ्रसाध्याः कुटिलाः सविघ्नाः ।
"निमेषमात्रेण महाफलोऽयमृजुश्च पंथाः समरे ध्वमुत्वामित्यपि" ॥ तथा
"संरक्ष्यमाणमपि नाशमुपैत्यवश्यं एतच्छरीरमपहाय सुहृत्सुतार्थान् ।
"तत्किं वरं प्रलुपतो सुहृदां समक्षे किं निघ्नतः परबलं भृकुटीमुखस्य ॥
"हा तात मातेति च वेदनार्त्तः किरन् शकृन्मूत्रकफासुलिप्तः ।
"वरं मृतः किं भवने किमाजौ संदष्टदंतच्छदभीमवक्त्रः" ॥ तथा
"यस्य तपो न जनाः कथयंति नो मरणं समरे विजयं वा ।
"न श्रुतवानमहाधनता वा तस्य भवः कृमिकीटसमानः ॥
"लोकोऽशुभस्तिष्ठतु तावदन्यः पराङ्मुखानां समरेषु पुंसां ।
"पत्न्योऽपि तेषां न ह्रिया मुखानि पुरस्सखीनामवलोकयंति ॥
"शत्रुसैन्यमवदार्य वर्त्ततां यत्सुखं तु कथयामि तादृशं ।
"शृण्वतां स्वयशोऽपि पल्लवान् दिग्वधूवदनकर्णपूरकान् ॥
"निपतति शिरसि द्विपस्य सिंहः स्तनमुन्नताधिकमांसराशिमूर्तिः ।
"विशति च तदसृङ्मदेद्गंधं वदनमतीव शनैः प्रमृज्य मुक्तान्" । भारते इंद्रांबरीषसंवादे इंद्रो यज्ञत्वेन रणवर्णनं कृत्वा तन्मध्ये यो मृतस्तस्य फलमाह

"भर्त्तुरर्थे तु यः शूरो विक्रमेद्वाहिनीमुखे । भयान्न विनिवर्त्तेत तस्य लोका यथा मम ॥
"यश्च नावेक्षते कंचित्सहायं विजये स्थितः । जीवग्राहं प्रगृह्णाति तस्य लोका यथा मम ॥
"आहवे निहतं शूरं न शोचेत कदाचन । अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते ॥
"न ह्यन्नं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकं । हतस्य कर्तुमिच्छंति तस्य लोकान् शृणुष्व मे ॥
"वराप्सरस्सहस्राणि शूरमायोधने हतं । त्वरमाणाः प्रधावंति मम भर्त्ता भवेदिति ॥
"एतत्तपश्च पुण्यं च धर्मश्चैव सनातनः । चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यो युद्धे न पलायते" ॥ तथा

"न हि शौर्यात्परं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते । शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितं ॥
"चराणामचरा अन्नं अदंष्ट्रा दंष्ट्रिणामपि । अपाणयः पाणिमतामन्नं शूरस्य कातराः ॥
"समानपृष्ठोदरपाणिपादाः पश्चाच्छूरं भीरवोऽनुव्रजंति ।
"अतो भयार्ताः प्रणिपत्य भूयः कृत्वांऽजलीनुपतिष्ठति शूरान्" ॥ योगयात्रायामपि
"रुचिमत्कुचबाहुपंजरे हरिणाक्ष्यः प्रवरोरुपीडनं ।
"रमयंति विमानसंस्थिताः सुरवध्वोऽतिमुदा रणार्चितान् ॥
"एकतोऽस्य सुरसुंदरीजनः श्रीः प्रतीच्छति युयुत्सतोऽन्यतः ।
"पाप्मना सह पलायते यशश्चैकतः कुलकलंककारकं ॥ तथा
"चित्रं किमस्मिन्वद साहसं वा यत्स्वामिनोर्थे गणयंति नासून् ।
"युद्धारमणष्टो विदितोऽरिमध्ये यद्वालिशस्तिष्ठति साहसं तत् ॥
"न केवलं गात्रविभूषणानि क्षतानि शूरस्य रणे कृतानि ।
"यशस्तरोर्मूलकृषिक्षतानि तान्येव वंशस्य विभूषणानि" । भंगे जाते प्रत्याहृत्तौ फलातिशयस्तत्रैव
"भग्नेषु येष्विष्वपूर्य शस्त्राण्याजौ प्रवृत्ता व्यसवः कृता ये ।
"ऊर्ध्वानना वाजिकृतास्तलोकास्तेषां विमानान्यवलोकयंति" ॥
अश्वमेधप्राप्तलोकेभ्योऽप्युत्तमं लोकं यांतीत्यर्थः ।
"यैरश्वमेधो विहितः फलं वा देवैर्द्विजैर्वा श्रुतिशास्त्रकारैः ।
"तैरेव भंगे प्रतिलोमगस्य पदे पदे वाजिमखः प्रदिष्टः ॥
"संमूर्छितं संयुगसंप्रहारैः पश्यंति सुप्तप्रतिबुद्धतुल्यं ।
"आत्मानमंकेषु सुरांगनानां मंदाकिनीमारुतवीजितांगाः" ॥ यत्तु पराशरवचनं
"द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखं हत" ॥ इति

तत्र परिव्राड्रणहतस्यापि मोक्ष इति केचिद्व्याचक्षते । युक्तं तु 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती' त्यादिभिः श्रुतिभिर्मोक्षं प्रति साधनत्वावगमाद्रणस्य च ज्ञानसाधनत्वाभावेन "ज्ञानानुत्पत्तेर्न मोक्ष" इति । यत्तु वचनं तद्साधारण्येन रणस्य मोक्षफलं ब्रवीति । योगयुक्तश्चेति पदं योगे जाते ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् मृतस्य ये लोकास्ते रणमृतस्य भवंतीत्येतत्परत्वेनाप्युपपन्नं न रणमरणस्य मोक्षसाधनत्वं गमयति । योगस्य तु मुक्त्यहेतुत्वमेतेन "योगः प्रत्युक्त" इति सूत्रे निरूपितमुत्तरमीमांसायां ।

यत्तु काशीमरणेन मोक्ष इति तत्रापि न काशीमरणं साधनं किंतु ज्ञानमेव । ज्ञानं च विशिष्टगुरोः शिवस्योपदेशाच्छीघ्रमेव जायत । इति विस्तरस्तु विस्तरभिया नेह प्रतन्यत इति दिक् ।
भगवद्गीतायामपि श्रीभगवता युद्धमेव क्षत्रियस्योत्कृष्टमुक्त (अ. २।३१–३७)
"स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि । धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥
"यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशं ॥

---

१ ह्य—पा । २ ह्य—त्न ।

" अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि । ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
" अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्ययां । संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥
" भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः । येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं ॥
" अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः । निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किं ॥
" हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं । तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चय" इति॥
तथा विशेषो भारते
" गजो गजेन यातव्यस्तुरगेण तुरंगमः । रथिना च रथी योज्यः पत्तिना पत्तिरेव च ॥
" यथायोग्यं तु संयोज्य घ्नन् धर्मेण न हीयते " । एवमसंभवे प्रकार उक्तः कामंदकेन
" अश्वस्य प्रतियोद्धारो भवंति पुरुषास्त्रयः । प्रतिकल्प्यास्तु पंचाश्वा विधेयाः कुंजरस्य चेति " ॥
पलायने दोषमाह मनुः (७।९४–९५)
" यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः । यत्किंचिद्दुष्कृतं भर्तुस्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥
" यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितं । भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य च " ॥
उपदेशो योगयात्रायां
" जीवतोऽपि निहतस्य वा रणे धर्म एव हि नरस्य युध्यतः ।
" निश्चयात्तु मरणं हि संगरे नैव भीरुरजरामरः क्वचित् ॥
" मानमात्रमवलंब्य युध्यते कीटकोऽथ विहगोऽथ वा पशुः ॥
" को हि नाम पुरुषस्त्यजेद्रणं स्वर्गमानसुखकीर्तिवित्तदं " ॥ नारायणोऽपि (वे. सं. ३)
" यदि समरमपास्य नास्ति मृत्योर्भयमिति युक्तमतोऽन्यतः प्रयातुं ।
" अथ मरणमवश्यमेव जंतोः किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वमिति"॥अवध्यानाह मनुः(७।८९)
" न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृतांजलिं । न मुक्तकेशमासीनं न तवास्मीतिवादिनं ॥
" न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधं । नायुध्यमानं पश्यंतं न परेण समागतं ॥
" न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् " ॥ राजधर्मेषु
" वृद्धो बालो न हंतव्यो नैव स्त्री नैव च द्विजः । तृणपूर्णमुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत्"॥ शंखः
" न पानीयं पिबंतं न भुंजानं नोपानहौ प्रमुंचंतं नावर्माणं सवर्मा न स्त्रियं न करेणुं न वाजिनं न सारथिं न सूतं न ब्राह्मणं न राजानमराजा हन्यात् " । रणे च दानमुक्तं नीतिसारे
" प्रत्यग्रे कर्मणि कृते श्लाघमानः कृतादरः । योधेभ्यस्तु ततो दद्यात्को हि दातुर्न युध्यते"॥तथा
" रूप्यं हेम च कुप्यं यो यो यज्जयति तस्य तत् । दद्यात्तुष्टस्त्वनुरूपं च हृष्टो योधान्प्रहर्षयन्निति"
इति वीरोत्साहगर्भं धर्मयुद्धं । एवं राजा परराष्ट्रं विजित्य ता एव प्रजाः पितृवत्पालयेत् । तच्चोक्तं"॥
पूर्वमेव । अथ वीरोत्साहगर्भो निंदापरिहारः । भारते युधिष्ठिरप्रश्नो भीष्मं प्रति
" क्षत्रधर्मान्न पापीयान् धर्मोऽस्ति भरतर्षभ । अभियाने च युद्धे च राजा हंति महाजनं ॥
" अथ स्म कर्मणा केन लोकान् जयति पार्थिवः । विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥
भीष्मवचनं
" निग्रहेण च पापानां साध्वनुग्रहणेन च । यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवंति शुचयोऽमलाः ॥
" उपरुंधंति राजानो भूतानि विजयार्थिनः । त एव विजयं प्राप्य वर्द्धयंति पुनः प्रजाः ॥
" अपविध्यंति पापानि दानयज्ञतपोबलैः । अनुग्रहेण भूतानां पुण्यमेषां विवर्द्धते ॥

" एव शस्त्राणि मुचतो घ्नते चव्यानानेकधा । तस्यैषा निष्कृतिर्दृष्टा भूतानां भावन पुनः ॥
' यो भूतानि धनाज्जात्या वधात्क्लेशाच्च रक्षति । दस्युभ्य प्राणदानाच्च स धर्म सुखदो विराट् ॥
" स सर्वयज्ञैरीजानो राजाथाभयदक्षिण । अनुभूयह भद्राणि प्राप्नोतींद्रसलोकताम् ॥
" ब्राह्मणार्थे समुत्पन्न योऽभिमेनि मृत्य युद्ध्यते । आत्मान यूपमुत्सृज्य स यज्ञोऽनतदक्षिण ॥
" अभीतो विकिरन् शत्रून् प्रतिगृण्हन् शरास्तथा । न तस्मात्रिदशा श्रेयो भुवि पश्यति किंचन ॥
" यस्य यावति शस्त्राणि तनु भिंदति सयुगे । तावत सोऽश्नते लोकान् सर्वान्कामदुघो क्षयान् ॥
" यदस्य रुधिर गात्रादाहवेषु प्रवर्तते । स हतेनैव रक्तेन सर्वपापै प्रमुच्यते ॥
" यानि दु खानि सहते व्रणानामभिघातने । न तपोभिस्तता भूय इति धर्मविदो विदु " ॥ तथा
" पत यभिमुख शूर पराङ्गांत पलायते । आस्थाय स्वर्ग्यमध्वान सहायांस्त्रिपमे त्यजेत् ॥
" मा स्म तांस्तादृशांस्तात मरिष्ठा पुरुषाधमान् । ये सहायान् रणे हित्वा स्वस्तिमतो गृहान्ययु ॥
" अस्वस्ति तस्मै कुर्वंति देवा इंद्रपुरोगमा । त्यागन य सहायानां स्वप्राणांस्त्रातुमिच्छति ॥
" सहन्यु काष्ठलोष्टैर्वा दहेयुर्वा कटाग्निना । पशुवन्मारयेयुर्वा क्षत्रिया ये ह्यनीदृशा " ॥
अनीदृश । अभीरव शूरा इत्यर्थ ।
" अधर्मक्षत्रियस्यैष यच्छय्यामरण भवेत् । विसृजन् श्लेष्मपित्तानि कृपण परिदेवयन् ॥
" अविक्षतेन देहन प्रलय योऽधिगच्छति । क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशसति पुराविदु ॥
" न गृहे मरण तात क्षत्रियाणां प्रवर्तते । शौंडीराणामशौंडीरमधर्म्यं कृपण च यत् ॥
" रणेषु कदन कृत्वा ज्ञातिभि परिवारित । तीक्ष्णै शस्त्रै सुनिर्भिन्न क्षत्रियो वधमर्हति ॥
" शूरा हि सत्यमन्युभ्यामाविष्टो युद्ध्यते भृश । कृत्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावबुध्यते ॥
" ससख्ये निधन प्राप्य प्रशस्त लोकपूजित । स्वधर्म विपुल प्राप्य शक्रस्यैति सलोकता ॥
" यत्र तत्र हत शूर शत्रुभि परिवारित । अक्षयान् लभते लोकान् यदि दैन्य न भाषते " ॥
इति वीरोत्साहगर्भोविविक्रियापरिहार । अथ क्रीडा
" नृपाहतो राजनीतिमुक्ता शंकरनंदन । श्रीनीलकंठो वदति क्रीडां बुद्धिबलाश्रितां ॥
" पटे फले वा भुवि वाऽथ कार्य प्रागपरवानवक तथैव ।
" उदग्विगम नवक समानमेव चतु षष्टिपद हि तत्स्यात् ॥ १ ॥
" कोणेष्वयो हसपदैस्तदकयेतत्पक्तिग दिक्ष पददय द्वय ।
" मध्ये चतुष्क च समकय तत्र स्थाप्यं च सम्रामिकसैन्ययुग्म ॥ २ ॥
' अत्यष्वष्टपदेषु मध्यपदयो राजा च मत्री तयोरुभौ पार्श्वगतो तयोरपि तथा वाहौ तयोर्दंतिनौ ।
"तद्ग्राग्रपक्तिगाष्टसुमिता स्थाप्या बुधै पत्तय स्थाप्य चाप्यपरत्र सैन्यमुभय चैव रणायोद्यत॥३॥
" राजा दिक्षु विदिक्षु चाष्टपदगो मत्रीविदिद्मात्रगश्चैकैक करभस्तु ह्रस्वतया मध्य विहायापर॥
' वाजी दिक्पदतो विदिग्गतपदष्वष्टस्वयोकुजर पत्तौ सर्वपदेष्ववक्रगतिमान् पाति पुरो गच्छति॥४
" एकैकं विनिहति वक्रगमनेनैव पदे चांतिमे प्राप्तो मत्रिवदेव जायत हतौ वृत्त पदे पूर्वगे ॥
" अते हसपदे स चेदुपगतस्तत्रैव मत्री भवन्नोपूर्वं परिवत्तन न कथितो मायेह सम्यक् क्रमात्॥५
" अनावृत्तिपराशृत्तिभिद्रा क्रीडा द्विधेष्यते । पदत स्थाप्यभेदेन तत्राप्याद्या द्विधा मता ॥ ६ ॥

" सचिवाग्रगतौ ततः पदाती सचिवौ तावनु तत्र चालनीयौ ॥
" पदयुग्ममितीह संप्रदायः पदगोऽन्योऽपि परैः प्रवर्त्यतेऽत्र ॥ ७ ॥
" गतागते हयोष्ट्रयोर्न चान्तरानिवर्त्तकः । पुरःस्थिता हयावुयो गजस्य ते निवर्त्तकाः ॥ ८ ॥
" मंत्रिणः पृष्ठकोणस्थौ स्थाप्यौ पत्ती स्थिरावुभौ । तथा क्रमेलकस्यापि पश्चाच्छृंखलगावुभौ॥९॥
" व्यूहद्वयमिदं चक्रव्यूहवत्परमारणं । द्विविप्रकारोयमनं दुरोस्वरः प्रकीर्त्तितः ॥ १० ॥
" परस्य राज्ञोऽभिमुखं द्विपं संस्थाप्य मध्यतः । स्वीयान्यस्यापसरणात्कोटीशः स प्रकीर्तितः॥११॥
" न सांग्रामिकः कोपि संस्थापनीयो विना संश्रयं संश्रयो नीच इष्टः ।
" न वै संश्रयो भूपतेरन्य इष्टो न वा मारणं भूपतेस्त्विष्टमेव ॥
" संरोधने राजजयो मतोऽत्र तदर्द्धतैकाकितया प्रदिष्टः ।
" सा चेच्चतुःषष्टिमिता क्रमेण स्युर्यस्य सोऽप्यत्र पराजितः स्यात् ॥
" विरुद्धराजांशयुतो न चेत्स्यात् न चास्य पक्षे गतिमान् द्वितीयः ।
" प्रमापयेत्सोऽथ विपक्षपक्षे समीपगं स्वस्य निरोधनक्षमं ॥
" निरुध्यमानस्य नृपस्य सार्धे शिष्येत यद्येकतरस्तदैव ।
" तत्क्रीडकः संगणयेत्प्रतीपास्तेष्वात्मनो द्रावय तान् द्विनिघ्नान् ॥
" कृत्वा तवैकान् गणयेत्प्रतीपक्रीडाश्चतुःषष्टिमिताः स हीनः ।
" तन्मध्य एवास्य पराजयः स्यात्ततोऽधिकोऽसौ विपरीतकश्च " ॥ १६ ॥
अथाश्वस्य चतुःषष्टिपद्गमनप्रकारः । सिंहलद्वीपराज्ञः श्लोकौ
सिंनहींवनिवप्रज्ञापाकंश्रीदेमनोविल । वाहलश्महुनंतंतिमेपंतुणघघाजिकु ॥
" श्रीसिंहणमहीपालमेधाविकुलकं बहु । पदेन वाजिनो ज्ञानं चलनं प्रतिवेश्मनि " ।
अत्र चतुःषष्टिपदं मण्डलं कृत्वा तत्र नैर्ऋतीमारभ्य सिंनहीत्यादि श्लोकाक्षराणि लिखित्वा पुनस्तान्येवैशानीतो लिखित्वा श्रीसिंहणेत्यादि श्लोकाक्षराणि वाचयन्नश्वं नयेत् । इति ।
अथ तातचरणानां श्लोकौ
" निनाशंत्रिशमेजन्हकछग्राभिपणाश्वसाराविरोतिपभूरानिवाप्यवेहाष्टिहंयगे ।
" नारायणाव्हरामेशभूजनिः प्रतिसद्मनि । निनाय शंकरो वाहं स्वगेहात्सत्रिषष्टिमित् ॥
अथ मामकः प्रकारः
"आद्यं वस्वेकमष्टाद्रिशिखिविधुपदं वन्हिजं नांद्रिसंज्ञं नत्रीकं पंचयुग्मं शरहरनयनं खयुगं त्रित्रिशुक्लं ॥
"अभ्राद्व्योमचंद्रं युगमितमुडुराडक्षिपद्त्रिपंचोपाश्येयत्वाब्धिभूमिज्वलनमुखधिकुद्वैरदंत्रिद्विषष्टं ।
" षड्चंद्रं नेत्रयुग्मं मुनिजमुदधिद्व्हंगद्वन्द्वाशुगाब्धिव्योमसर्वंर्धापुत्रेत्य पुनरनेपादितो वाजिनं नीलकंठः ।

इतिश्रीजगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनुशंकरविद्याशिरोरत्नमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरभट्टशंकरात्मजभट्ट-रंगनाथदामोदरनृसिंहानुजभट्टनीलकण्ठेनकृते भास्करे नीतिमयूखः समाप्तः ॥

१ ट—घेटीनः ।

एतत्पुस्तकोद्धृतऋषिवचनाना ऋषीणां च अकारादिवर्णतः सूची ।

२ श्रुतिवचनानि.

अथर्ववेदसंहिता.

३ न्यायाः